Ka Kotpule

Shaphang Ka Jingkoit Jingkhiah

(Hygiene Reader)

KI SARA HYGIENE

NA KA BYNTA KI PRIMARY

BAD

BASIC SCHOOL

Da

U Primrose Gatphoh

Published by Mrs. Primrose Gatphoh

PRINTED AT THE RI KHASI PRESS, SHILLONG

KA JINGKYNPHAM DA U

DR. DRINSINGH HYNNIEWTA,

(Retired) Assistant Medical Officer,

Welsh Mission Hospital, Shillong.

Nga la pule bha na sdang ha kut jong kine "KI SARA HYGIENE bad ngam don jingartatien ba ki School Authorities kin pdiang ia kane ka KHASI HYGIENE READER kum ka Text Book na ka bynta ki PRIMARY BAD BASIC SCHOOL ka Ri Khasi bad Jaintia.

La thoh ia ka ha ka rukom kaba ring bad iadei bad ka jinglong kane ka Ri. Ki long ki Lynnong kiba la buh ryntih bad la thoh ha ka rukom ba ki khynnah kin suk ban sngewthuh bad kynmaw. Ki khynnah skul bad ki nongkyndong kin myntoi lada kin pule ia kane ka kot.

Shillong,
The 10th May 1946.

D. HYNÑIEWTA

Para Nonghikai ba ieit,

Ka juk bad kane ka pateng ki dawa ia ka jingkoit jingkhiah bad ka jingpynsan pynrangbah kaba bha tam ia ki khynnah rit ha ki Skul Sara ha kylleng ka Ri.

Dei namar kane ka jingdawa ba shongnia, ba ngi la pynmih ia kine ki "SARA HYGIENE," ne "KA JINGPULE SHAPHANG KA JINGKOIT JINGKHIAH"—KHASI HYGIENE READER—na ka bynta ki klas ha ki Primary bad Basic School. Ngi pynshlur bad pynbor ia ki kmie ki kpa ban thied bad pynpule ia kane ka kitab ha ki khun ki kti jong ki baroh.

Ka 'tien ïng 'tien sem bad ka 'tien pyrta shnong ha kylleng ka pyrthei Ri India ha kine ki sngi, ka long: "Ai ka jingkoit jingkhiah bad ka jingpynsan pynrangbah kaba kham bha na ka bynta ki skul jong ngi," "*Give better Health and Education for our Schools.*"

Kumta ngi ber ia kine ki symbai SARA HYGIENE ha ki 'Erbatemon ba kin rong ia ki sha ki Lum, ki Them bad ki Ri War jong kane ka ri ba ngi ieit eh thoiñ thoiñ, lem bad ki jingkyrkhu kyrdoh ba kin shakri jar jar, ha la ka lynti, kum ki kjat sngi ba pynkhiah, ha ki dulan paki bad ki trep ki skum ki khun ba lung ka ri jong ngi.

Ki por ki kylla bad kiei kiei ki iaid stet eh. Lada ngim peit ngor bad ia iaid ryngkat por, ki lat-lat jong ka jingmareh kyrthep kiei kiei, kin iehnoh ia ka jaidbynriew ba rit jong ngi ha ka ri khlaw bad jaka kynjah jong ka jingsahdien.

Shaphrang, te, namar kata, shaphrang ngin mih: Umpohliew jingstad ngin ia dih, bad ngin ia duwai lang:

Ko Ri ba ieit jong nga,
Ri jong ki Kñi ki Kpa,
  Naduh hyndai:
Kum na ba rim ba jah.
To sei ki long-rangbah:
Kyrteng jong ki pynsah,
  Kum mynhyndai.

Ko Trai ka ri to da,
I'u Khun Khasi Khara;
  I'u Lai Phew Syiem
Khad Ar Daloi ba pli,
Pynsah ki hok kynti,
Ban im ki khun jong ngi;
  Ngin khraw mynsiem.

Ko Trai, Nongbuh Nongsei
Bynriew shisnieh pyrthei,
  Ha Me ngi dem:
Rit-bor u peit lyngngoh;
  Khraw-bor u shim u troh;
Jingshai eiei ngim ioh;
  Ha Me ngi dem.

First Edition 10th May 1946

Second Edition—January 1956

Third Edition—January 1959

Fourth Edition—February 1964

Fifth Edition—October 1969

KI LYNNONG | SLA

KI SARA HYGIENE

LYNNONG I

KA RI BA IEIT JONG NGA

Ka ri Khasi bad Jaintia ka long ka ri ba ieit eh jong nga bad la ju khot ia ka, 'Ka ri ki Laiphew Syiem Khadar Daloi.' Ka long ka ri ba itynnad eh: ka ri jong ki lum, ki wah bad ki them. Ki khlaw ba rben bad jyrngam, tlang bad lyiur, ki tap ia ki lum. Ki wah ba sngur ki tuid bad ki ryngkoh na ki ranab bad ki riat jong ka; rymphai ki noh ki kshaid ba ithiang. Ki hali bad ki pynthor ba scisoh ki thiah lyngngai ha ki them, ki kyndong bad ki khap lum kylleng sawdong ka ri. Har rukom ki soh bad ki syntiew thiang ha ka ki mih. Ka suiñ bneng ka syaid bad ka sngew tynnad: ki erbatemon ki beh hir hir bad ki ai jingkhiah kiat ia ka ri shityllup. Ngam ngiah te, ban pyrkhat bad ban ruwai shaphang jong ka katba nga dang im:

Ym don te ha pyrthei,
Kat ka ri ba ieit i mei !

La ka ri jong ngi ka long kaba itynnad bad khiah krat katta, ki don bun ki daw kiba pynlong ia ki briew jong ka kiba pang bad ba khrew. Kane ka pynpangnud eh ia nga.

Phi tip ba ki sla dieng ki hap man ka snem. Kine ki pyut bad pyniwkhong ia ka lyer. Ki khñiang laiphew jaid ki pdem pylleng, ki puh khun bad ki roi ha ka pyut. Ki pung, ki bir khlaw bad ki ñiur ñiur ki don ha kylleng sawdong jong ka ri. Kum ha kine ki jaka, ki um kim tuid, ki lang bad ki kylla um sarang. Ki khñiang jingpang laiphew jaid ki plung, ki im bad ki roi bha kum ha kine ki jaka ktich. Kine ki long ki jaka kiba mynsaw, ngim dei ban tur thala sha ki.

Ki don bun rukom ki jaid khñiang jingpang: kiba ngi lah ban iohi bad kiba ngim lah ban iohi da la ki khmat. Ki pyndonkam da ki ït tyndong kiba khlain eh ban iohi ia kito ki khñiang kiba ka khmat briew kam lah shuh ban iohi. Kine ki khñiang ki im ha ka um bad ka lyer. Haba ngi dih ia ka um kaba don kine ki khñiang, ki rung sha ka kpoh bad ki pynpang ia ngi. Bad haba ngi iaidkai sha ki jaka ba don kine ki khñiang, ngi ring mynsiem ia ki sha ki tor jong ngi. Kine ki thaw jingpang laiphew jaid bad ki rynshitom ne pyniap ia ki birew.

Kynmaw te, namar kata, ba ki khñiang jingpang ki long kiba roi, kiba rieh bad kiba rit katta, katba ngim tip ne iohsngew haba ki rung shapoh jong ngi.

Phi tip ne em ba ki kjat sngi ki thang bad ki pyn ap ia ki khñiang ? Ki kjat sngi ki don

hynñiew jaid ki rong—ki rong jong u sim pyllieng kein. Baroh ngi la ju iohi ia u sim pyllieng : katno ki rong jong u ki long kiba itynnad. Ki riewstad ki la shem ba ki rong jong ki kjat sngi ki lah ban pynkoit bun ki jaid jingpang. Te, lada ki kjat sngi kim shym la thang bad pyniap ia ki, kin jin da la kha roi katta, kat haduh ba yn nym don briew ba lah ban im ha kane ka pyrthei.

Phi tip ne em ba kine ki khñiang ki ialeh thma barabor ? Kawei ka jaid khñiang jingpang ka ialeh ban pyniap ia kawei pat man la ka por. Hangno hangno kat haba ki ia kynduh, ki ia shoh, ia pyniap bad ia bam para ki. Ki khñiang kiba kham khlain ki jop ia kito kiba kham tlot. Kane ka long kawei na ki daw balei ba ki khñiang jingpang kim lah ban roi than.

Lehse, phi tip ba u khla u bam ia u myrsiang, bad u myrsiang pat ia ka syiar, bad ka syiar pat ia u khñiang, bad u khñiang pat ia kiwei pat ki para khñiang kiba nang kham rit kham rit. Te, ha kajuh ka rukom ruh kine ki khñiang jingpang ki ia bam ia pyniap para jaid khñiang jingpang.

Te, lada nga ieit shisha ia la ka ri, nga dei ban wad ia ki daw kiba pynsniew ia ka, bad ban ialeh ban pynkhuid ia ka na ki khñiang jingpang kiba don ha kylleng sawdong jong

nga. Da kaba nga leh kumta, ngan kham khlain, kham khiah krat bad kham im slem ban shakri ia la ka ri.

Ia ki aiñ bad ki jingsumar ia ka jingkoit jingkhiah ngi khot 'Ka Hygiene.' La thoh ia kine ki lynnong ha ka rukom kaba jem ban sngewthuh bad ba suk ban kynmaw. Dei namar kata ka daw ba ngi la jer ia kine ki lynnong, 'Ki Sara Hygiene.'

Phi la ju iohi ia ki 'per sara ?

Ha ki 'per sara ki briew ki bet ne ki thung ia ki symbai. Ki ai um ia ki man la ka sngi haduh ba kin da pait na ki kop. Suki ki mih ki jingthung bad ki sla. Ynda ki la kham heh, ki pynkynmaiah tynrai ia ki na ki 'per sara sha ki bri ne ki jaka ba ki kwah ba kin long. Kumjuh ruh ma phi, ko hep khynnah, ynda phi la pule ia kane ka kot ha ki skul rit, phin sa leit sha ki skul pdeng bad ki skul bah ban ioh jingtip shuh shuh shaphang ka Hygiene. Ka long ka jingtip kaba phi dei ban pyndonkam man la ka sngi ha ing, ha skul bad ha bar.

LYNNONG 2

KA SHNONG JONG NGA

Ha kane ka ri jong ngi ki don bun hajar tylli ki shnong : ki don kiba heh bad ki don kiba rit. Ki shnong kiba halor ki lum ki kham pyngngad ban ia kito kiba ha ki them. Kiba ha ki them ki kham kdup bad kham lyhop. Ki shnong kiba ha ki them ri bhoi bad ha ki lyhuh ri war, ki shit eh ha ka por lyiur. Ka jingshit ka long kawei na ki daw kaba lah ban pynpyut bad pynsniew k'oi ia ki kynja doh bad jingbam jingdih baroh. Hynrei, ka jingkoit jingkhiah ki shnong jong ngi baroh ka shong eh ha kaba ngi sumar bad pynkhuid ia ki lynti ki syngkien, ka um bam um dih, ka um sait um khlieng, ki kper ki phrah bad ki ing ki sem jong ngi.

Ki briew baroh ki ieit thoin thoin ia la ka shnong ha kaba la pynsan pynrangbah ia ki. Ki ieit ia ki law thohdieng, ia ki shyngiar, ia ki pung sait jain, ia ki madan ialehkai, ia ki law riam sim, ia ki phud khwai dohthli, bad ia ki lum ki wah ha baroh sawdong jong ka. Ki sngewbha ban iaidkai sha ki law kyntang jong ka shnong. Ki sngewbha ban leit puh kper ne pirat bùn sha ki khlaw kiba harud shnong. Ngim ju lah ban klet ia la ka shnong la ngi leit sha kylleng ka pyrthei. Ka long ka jaka jong ki jingsngewbha ba kyntang tam jong ngi ha ka pyrthei.

Ngan nai dulan ngan nai paki,
Nga lah u jangew u jathang kynthong,
Ha la ïng bad ha la shnong.

La nga icit katta ia la ka shong, pynban ngam lah ban khapbrip la ki khmat khlem iohi ia kiei kiei kiba pynrieh bad pyn-niew ia ka. Haba nga iaidkai ia ka shnong ka thaw, nga iohi ia ki ïng kiba sniew bad kiba bha. Nga iohi ia ki kper bad ki phyllaw kiba khuid bad kiba iakhlia. Nga iohi ruh ia ki lynti shnong bad ki liewkhap kiba jakhlia bad iwkhong. Nga iohi ia ki dieng bad ki sieij kiba kah phyrngup ia ki phyllaw bad ki ïng shong briew. Nga iohi ruh ia ki sem blang sem sniang bad sem masi ba jakhlia ha syndah ki ïng. Dei ha kine ki jaka ba jakhlia bad dum sngi ba ki khñiang jingpang ki ap thap ban shohnoh ia ki briew. U skain pyrjong u juh bad u kha rei shibun ha ki jaka ba dum bad jakhlia.

Phi tip ne em ba u skain pyrjong u dait ia ki briew bad ba u prie ia ki khñiang jingpang shapoh ka snam ynda u la kdang? Ure u skain u sngewtynnad ban shong ha ki jaka ba kham dum: u rieh hapoh ka juti jot, ha kyndong jingkhang, hapoh ka tupia ba wah ha kynroh, ha khrum jingthiah bad ki kyndong kynshrot baroh. Imat kumba u lehrain bad sheptieng ia ka jingshai jong ka sngi.

Mynmiet pat u krih sawdong sawdong ia ka ing bad u dait ia ki briew. U pyrjong u don i khmut luta hati iba nep kum u thyrnia. U sam bad u kjit siak ia ka snam da ine i luta jong u na ka met jong u briew. Ynda u la kdang snam, u prie da ki khñiang jingpang kiba rit khria khria shapoh ka snam na kata ka jingmong. Nangta u her bak bad u rieh khop ha kyndong. Hynrei u la iehnoh ia ka bih jong ka jingpang ha ka met jong phi bad badien khyndiat por, phi pang khlieh, jyrhoh ne khieshoh. U skain pyrjong u long u nongshohnoh uba runar tam eh. U pyniap bun spah ngut ki briew ha ka ri jong ngi shisnem shisnem.

Ha ki shnong jong ngi ki don bun ki masi ki blang bad ki sniang. Kine, haba pyllait lan ia ki, ki eit bad ki pynsniew ia ka shnong bad ki lynti baroh. Ki sniang ki kyntur ia ki kper, ki pynsniew ia ki madan bad ki pynjakhlia ia ka shnong. Ki blang ki prong ia ki kper jong ki para marjan bad ki pynduh ia ki jingthung jong ki. Ki masi ki iuh bad pynthliew ia ki lynti iaid briew. Ha ka por slap bad ba shit, ki lynti shnong ki lang um bad ki iwkhong. Phi tip ba ki khñiang jingpang ki roi bad ioh kabu ban pynshitom ia ki briew ha kum kine ki jinglong.

Lada ngi kwah ba ka shnong jong ngi kan long kaba khiah krat, ngi dei la kumno

kumno ban nym thaw ia ki sem jingri hapoh shnong Ki dei ban don shabar shnong bad sha pajih na ki ing shong briew. Ki pung sboh ki dei ban jngai. Ia ki sem masi dei ban pynkhuid bha khnang ba ki khun masi bad ki kmie kin nym pang. Kynmaw ho, ba ngi ioh dud na ki masi. Ki masi ki dei ban long kiba koit bha, lane kin ai ka dud kaba don jingpang bad ngin shitom namar kane. Wat klet ba ka dud ka long ka jingbam kaba kordor eh ia kiba pang bad kiba koit kumjuh.

Khnang ba ka shnong ha kaba nga shong kan long kaba koit ba khiah, ngam dei ban ñiew sting ia ki aiñ jong ka jingkoit jingkhiah. Ki lynti shnong jong ngi ki dei ban long kiba khuid. Ia ki kper jong ngi dei ban da tih nur bad sumar bha. Ia ki blang, ki masi bad ki sniang ngin pynjngai katba lah na ki ing shong briew. Ia ki dieng ki sieij bad ki ñiut ki ñier ba pynshong sangam ia ka shnong, dei ban mait bad pynkhuid la kumno kumno ar ne lai sien shisnem shisnem.

Ngam lah tang marwei hi ban pynkhuid ia ka shnong. Hynrei lada nga pyrshang ban leh la ka bynta, nga ngeit ki rangbah shnong kin iarap ia nga bad kin kyntu lem ia kiwei ruh ban leh la ka bynta. Ki rangbah shnong jong ngi ki long ki briew kiba sbun, ki ju iarap ban pynkhuid ia ka shnong bad ki hukum ia ki briew ban pynkhuid ia ki lynti ki

syngkien. Ka long ka kamram jong nga ban kohnguh ia ki ban pynkhuid ia ka bynta.

LYNNONG 3

KA ING NGA

Naduh hyndai kulong u briew u don ka **tiphi**: Kane ka hikai ia u ban wad jaka rieh ban da ia lade na u slap, ka lyer, ka shit, ka khriat bad ki nongshun jong u baroh. U riewkhlaw u sngewthuh ia kata, namar kata, u shong ha ki kiem bad ki synrang maw. Mynsngi u shang kylleng ban wad ka bam ka sa, bad mynmiet pat, u wan phai sha la ka jaka shong ban shet ban tiew, ban thiah ban dem, bad ban rieh ia lade na u khla u thlen kiba thap ban pynmynsaw ne pyniap ia u. U tip ba don ki 'suid lum ki 'suid wah, ha suiñ ha ramew, kiba shang ia ki bir, ki ktich bad ki khlaw sangam. U tieng ia ka thapbulong, u kijak, u lyngkhuh, u mondorsara, u symphut, u koh tympan bad u 'suid tynjang. U iohi teng-teng ia ki ksuid lyer kiba rah ding ha ki bir bah bad ki pynthor wah. Kumta, ban iada ia lade na ka tieng bad ki mrad, u sliew ding bad u thaw ki khnam ki ryntieh, ka wait ka stieh. Te, la u shong hapdeng khlaw bad u im kum u shrieh u tngaw, u suk,

u kmen mynsiem la kum ha ïng syiem. wat la u im ha krem ha synrang maw.

Hynrei mynta u khun bynriew shityllup pyrthei u la nangroi, nangsian, nangsan bad nangshai. Um sngewbha shuh ia ka shang khlaw bad ka shong marwei. U la sngewbha ia ka shong lang, ka sah lang, bad ka bha lang. U wad ia uba bun uba lang. Um sngewtynnad shuh ban thaw ki ing trep kiba malu mala, bad um sngewbha shuh ban kynriah shnong nawei shawei man ka por. U la sngewthuh ba kine ki pynjulor ia ka spah bad ka por jong u. Kumta u peit sha ki ing ki sem kiba skhem kiba neh ryta, sha ka rep ka riang, ka khai ka pateng. U phriang la ki khmat sha ba kut ka pyrthei. U thaw la ki lieng khaï bad ki lieng iapom. U wad ia kiei kiei kiba bha tam na kylleng ka pyrthei ban tei ban pynbha la ka ïng. U pynkit ia ki tiar da ki iel, ki jhad bad ki liengsuin. Kumta katba u briew u nangstad bad nangkiew, katta u nangñiewkor ia la ka ïng bad ka rympei. Te, lada u don sha kiba kut ka pyrthei u ruwai rhem mynsiem:

Rympei ba ieit jong i mei,
Ym don te ha pyrthei,
Kat ka ïng jong i mei.

La ngi ieit bad ruwai katta ia ka rympei bad ka ïng jong i mei, ngim lah te khlem da

pangnud ban iohi ia kiei kiei kiba pynsniew ia ka. Ha ka shnong jong nga ki don bun ki ing kiba dum: kim don jingkhangït ne pongshai kiba biang. Ki kanua ki dum dngiem. U pui pui bad u ñiut ki dap shi kyndong. Ki khiew ja khiew jyntah ki rben da ka tngit. Ka tdem ka sur piing ia ka tyngier bad ka biar. Ki jain ki nep ki iong bad sma tdem. Phi kynmaw mo, ba ngi la ia kren shaphang ki khñiang jingpang? Lada ngim pynkhuid bad sumai bha ia ka ïng bad ka rympei jong i mei, kine ki khñiang kiba ap thap kin shohnoh bad pyniap ia ngi ha kano ma ka sngi.

Ki nengpei, ne ki jaka shong kai jong ngi, ki dei ban long kiba khuid bad pyngngad. Ki rympei, ne ki kamra ba shong ba sah ki trai ing, ki dei ban long kiba heh bad kylluid. Ha man la ki kamra, dei ban don ki jingkhangït kiba biang ban ai jingshai bad lyer khuid ia ki trai ïng. Ia ki ïng dei ban plie barabor ba kin ioh lyer khuid man ka por. Ki shyngkub ha kiba ngi buh ia ki thlong, ki synrei, ki mohkhiew, ki wait, ki khoh ki 'nup bah bad ki star ki dei ban long kiba la sar bad pynkhuid bha. Kynmaw ho, ba ym dei ban pynpdem syiar ha ki shyngkub ne shakiar ing. Namar ki simet ki lah eh da kaba suk ban wan her bad ban par sha ki jain ki nep bad ki met ki phad jong ngi. Kine ki

khñiang ruh ki dait bad pynmih ñiangdait ia ka met jong u briew.

Kham bunsien ki khium ing jong ngi ki long kiba kynjang. Ki blang bad ki sniang ki thiah bad ki dem hapoh jong ki man ka sngi. Kumta, ki khium ïng jong ngi ki dap da ki jakhlia : eit blang, eit masi, eit sniang. Ngi bret ia u skam shapoh khrum. Ha u skam ki rich bad ki juh ki thyllah ban shong Namar kata, haba phi rung ha ki ïng jah ha nongkyndong, ki kjat jong phi ki pting da ki thyllah kiba sop da ki phew bad ki spah!

Phi tip ne em ba u thyllah, khamtam u thyllah khnai, u wallam jingpang? Ki thyllah ki im da ka snam. Kim khein la ki ioh ia ka na u briew ne u mrad. Ha ki khnai ruh ki don ki thyllah. Sumar ban pynduh ia ki khnai na ki ïng jong phi. Ki khnai ki dait ia ki trop, ki shang, ki synduk, bad ki thiar kba jong ngi. Ki tuh, ki lushia bad pynjakhlia ia ka bam ka dih. Ki long ki mrad kiba isaitmet. Ki thyllah khnai, ki ong ki riewstad, ki don ki khñiang jingpang kiba rit katta katta ha ka met jong ki. Kine ki pynmih ia ka khlam, ka jingpang kaba sniew tam bad kaba ma tam. U nongpang uba ka kem, u prie, pynhiar bad suh kar kar, bad tang hapdeng khyndiat por u iap, lada um ioh kloi lan ka jingsumar kaba biang da ki doctor

kiba nang. Haba don kum kane ka jingpang, pyntip shisyndon sha ki doctor bad ki rangbah shnong. Ki kin thaw lad kumno ban iada ba kan nym pui nym pra. Ka long kaba mynsaw, namar ka iabit bad kem stet eh. Baroh shishnong ngi lah ban iap lada ngim pyntip kloi sha ki doctor bad ioh jingiarap kloi. Ka pue bad ka jingleit khyndew u nongpang ka dap da ki khñiang jingpang. Dei ban tep ia ka jingleit khyndew ha ka thliew kaba jylliew bad sha jngai na ka ing shong briew.

LYNNONG 4

KUMNO NGAN IADA IA KA ING

Namar ba nga ieit ia ka ïng bad ka rympei jong i mei, ha kaba la pynsan pynrangbah ia nga, bad haba nga tip ba ki don bun katta katta ki khñiang jingpang kiba ap thap hapoh bad sawdong jong ka, nga dei kein ban ialeh shitom ban sumar khuid ia ka. Ngan leh ia kane naduh dang rit kumne. Ka jinglehkhuid kam long kaba luksan. Kiba duk bad kiba riewspah ki lah eh ban long kiba khuid ha ki ing ki sem, ha ka bam ka dih bad ka thiah ka dem. Ka jinglehkhuid ka long kawei na ki jingmlien kiba bha tam. Ngam lah lano

lano ban long uba khiah krat lymda nga long uba leh khuid ha kiei kiei baroh.

Phi tip ne em ba ki khñiang jingpang kim lah ban im ha ka um thnam? Kane ka long ka nongiarap kaba bha tam ia uba riewspah bad uba duk, ia uba bieit bad uba stad. Ka long kaba suk tam ban ioh ia ka. Ngim donkam ban thied ia ka, hynrei ka long kaba bha tam ia baroh ban pyndonkam ia ka. Ha sor bad ha nongkyndong ngi tip ia kane. Wat u riewkhlaw u tip ia kane: u shet ia u jhur lum jhur wah ha ka um thnam, u syang ia ka dohkha bad u thang ia ka doh mrad shuwa ba un bam. Namar, haba la shet, syang bad thang bha, ka jingbam ka bang bad ka shngiam, bad ki khñiang jingpang ki iap ki duh noh.

Ha ki ïng jong ngi ki don ki simad, ne khñiang tyrpait. Kine ki shong ha ki snur lyntang, tyrpait, khap syrdeng, palong, shylliah bad ki shuki. Ka simad ka kham heh shibun ia u thyllah. Kine ki tuh ia ka snam jong ngi man la ka sngi. Ki dait bad ki pynat bylliang ia ka doh. Ngim lah ban ioh thiah suk haba kine ki dait ia ngi. Bad namar ba ngim iohthiah bha mynmiet, baroh shi sngi ngi bieit met bad jaipdeh ban trei ban ktah. Ngi dei ban pynduh ia kine ki nongshun jong ngi da kaba theh um thnam barabor ha ki

jaka ba ki don, bad ban tyrsuh ia ki pylleng baroh kat haba ngi lap ia ki. Ngi dei ban pynduh jai ia kine ki nongshun kiba pynpang bad pynshitom ia ngi.

Ka ksi bad ka jynrein ki long ki khñiang kiba isaitmet eh. Ka jingdon jong kine ha ka khlieh bad ki jain iong ngi, ki pynpaw ia ka dak jong ka jingjakhlia bad jinglehsih. Kine ruh haba ki dait, ki pynmih ia ki kynja prum bad pynshitom ia ka met. Kynmaw ho, ban shet ha ka um thnam ia ki jain bad ki nep jong phi. Sum bad sleh khlieh barabor. Ka ksi bad ka jynrein ki roi ha ka tngit jong ka met bad ki jain jong ngi. Ki iiew shai kim ju sngewbha ia u briew uba boi ksi boi jynrien.

Ngi dei ban sar bad sympat ia ki snur thapbawa na ki kamra baroh. Ia ki rud bad ki shakiar ïng dei ban pynkhuid barabor. Ia ki nur um dei ban pynkhuid bad sumar bniah. khnang ba ka um kan nym lang bad pynmih jingiwkhong. Bret ia ka um thet bad ka um sait um khlieng baroh na ïng shet ja sha thliew sboh bad sha jngai bak.

Ha ki kper bad ki phyllaw jong ngi ki don bun jaid ki dieng soh. Ngim dei ban bam ia ki soh kiba dang im. Ki soh kiba hap ki pyut ha ka khyndew. Ki khñiang jingpang ki boi ha ki soh pyut. Ngim dei ban bam ia ki soh

pyut. Lum lang ia ki bad tep ha ki liew sboh sha jngai na ki ïng.

Haba ngi tep ia ki shapoh khyndew, ki khñiang jingpang kim ioh lad shuh ban her shane shatai. Kumta haba ngi tep ia ki kynja ba pyut baroh ngi leh bha ia ka ka ïng bad ia ka ïng jong ki paramarjan de. Hikai ban pyrkhat ia ka jingbit bad jingbha jong ki paramarjan naduh ba phi dang rit.

Kynmaw ho, ba ka ïng, ka shnong bad ka ri jong phi ka khmih lynti ia phi baroh kiba nang pule kot ban da ia la ki briew na ki khñiang jingpang. Pynïi da ka nuksa jong phi ia kito ki bym ioh lad ban pule ia kine ki jinghikai shaphang ki sara hygiene.

U briew uba jaipdeh u long u nongshun jong ka ïng. Um sum, um sait, um sar, um pynkhuid ia la ka jaka shong. Ki khñiang jingpang kin kem ia u, bad u pat un bet jingpang sha kiwei pat.

U briew uba jaipdeh um ju suk: u long shirta uba duk ksew.

Haba u pang um lah ban trei ban ktah, bad u long ka jingkit ia ka ïng. Ngi dei ban phet iap phet im na u jaipdeh. To kynmaw ruh ba u jaipdeh u long u nongshun jong ka ïng, ka shnong bad ka ri.

LYNNONG 5

U BRIEW

Nga long u briew. U briew u don kí shyieng bad ka doh. Ka doh ka sop ia ki shyieng. Khlem ki shyieng ngam lah ban ieng ban iaid bad ban trei.

Ha ka met jong nga ki don kumba ar spah tylli ki shyieng. Ngam lah ban iohi ia ki shyieng namar la sop ia ki da ki dohksah bad ka snep doh.

Ki shyieng ki iada ruh ia ki katto ktane ki bynta ba kongsan tam ha ka met jong nga. Ki long ha ka dur jong ka rùh; dei namar kata ba ngi khot ia ki shyieng baroh kiba ha ka met jong nga, 'Ka shrùh.'

Nga don ka khlieh. Ha ka khlieh jong nga ki don kumba arphew tylli ki shyieng. La ju khot kyrteng lang ia kine ki shyieng, 'Ka Maloi Khlieh.'

Hapoh kane ka maloi ka don ka jabieng jong nga. Ka maloi khlieh jong nga ka long kum ka synduk shyieng ba la pyndait skhem bha.

Phi tip balei ba la sop bha katta katta ia ka jabieng ?

Namar ka jabieng ka long kaba jem bad kaba lung eh. Da ka nga phyrkhat, nga sngewthuh

bad nga im. Lada pynmong ne pynsniew ia ka jabieng jong nga wat tang khyndiat eh, ngan iap lane lamwir baroh shirta. Te, namar ba ka long kaba jem bad ba lung katta katta, bad kaba donkam eh na ka bynta ka jingim jong nga, la sop ia ka hapoh ki shyieng kiba khlain.

Balei ba la thaw ia ka shynrong khlieh jong nga da ki bun tylli ki shyieng ?

Lada ia ka khlieh jong nga la thaw tang da kawei ka shyieng kum ka maloi snep kor kan long kaba shitom shibun ban maramot ne shna ia ka haba ka jia kano kano ka jingmynsaw ha ka. Hynrei da kaba ka don bun tylli ki shyieng, ka khlain bad ka skhem, bad ka kham suk ban maramot ia kata ka shyieng kaba khein ne pait khlem da pynkhih ia ka khlieh hi baroh kawei. Kumba ki khynnah kiba bun ngut ki kham khlain ia uba marwei, kumta ruh ki shyieng kiba bun tylli ki kham khlain ban ia kaba tang kawei. Namar kata, ka jabieng jong nga ka shong hapoh ka synduk, ne, ka maloi kaba skhem shibun eh.

Phi tip balei nga lah ban dem ne ieng beit ?

Nga lah ban dem ban ieng beit namar ba nga don u shyieng budlum. U shyieng budlum jong nga u long kum ki kali ksai kor kiba lyngkot bad don thliew na pdeng.

La pyndait lang ter ia kine ki shyieng kum ki kpieng naduh ryndang haduh khongtoi. Ngam lah ban phai sha kadiang ne kamon lada u shyieng budlum jong nga u iong tylli tang uwei. Ki don lai phew phra tylli ki kali shyieng ha u budlum jong nga.

Don aiu hapoh u shyieng budlum ?

Hapoh u budlum ka don ka janor kaba jrong kum u tyllai. Une u tyllai janor u iaid lyngba ki thliew shyieng budlum naduh khlieh haduh tdong. Une u tyllai janor u iasoh bad ka jabieng jong nga. Une ruh u long uba jem bad ba lung kum ka jabieng hi. Dei na kata ka daw ba la sop bha khop ia u hapoh kine ki thliew kali shyieng. Lada pynmong ne pynsniew ia une u tyllai janor, kata ka bynta kaba sharum jong ka met, na kaba la pynmong, kan long kum kaba iap. Kam don jingiohsngew ciei, ne donbor ban pynkhih ia ka.

Ha ka shadem jong nga ki don ki shyieng krung. Kine ki khun na ka met sha khmat kum ka rùh. Ki mih na u shyieng budlum bad ki wan kdup sha khmat bad ki wan ia dait ha u shyieng shadem. Ki don khadar tylli ki shyieng krung ha kawei kawei ka liang jong ka met jong nga. Twad, phi lah ban iohsngew ia ki. Kine ki iada ia ki tor bad u klongsnam jong nga.

Hamar ka skhep jong nga pat ka don ka shyieng daber kaba khlain. Ha kane ka dabor shyieng jong nga, ki shong ki snier ki snap bad ki kor tylliat jingbam jong nga baroh.

Ki shyieng lybong bad ki purgkiat jong nga ki long kiba jrong. Ha ka slajat bad ki shynriahjat jong nga ki don bun tylli ki shyieng. Namar kata nga lah ban iaid, ban mareh bad ban ialehkai kylleng sawdong khlem shitom.

Nga don ki shyieng siang tyrpeng, ki tymbuit, ki ksang kti, ki slati, bad ki shympriah kti. Namar ba ki long lyngkhot klyngkhot bad bun tylli, nga lah ban trei ban ktah khlem wit ne shitom eiei ruh em. Phi la ju pyrkhat haduh katno ki shynriahti jong u briew ki long kiba stad? U trei bad u thaw laiphew ka jait tang da kine ki kti kiba rit ha ka met jong u. Ngim lah ban leh eiei ruh em khlem ki shynriahti. Ngi dei ban pyndonkam hok ia la ki shynriahti katba ngi dang im.

Ki don katno jaid ki mat ne ki pain shyieng ?

Ki don lai jaid ki mat ne ki pain shyieng. (1) Kiba shu iadait pain bad ki bym lah ban pynkhih, (2) kiba kum ki kopja, bad (3) kiba shu shad ha ki shanam thlong. Ha ka khlieh ki bun ki shyieng kiba shu ia dait pain. Ki tnaw tyngam jong nga pat ki khih kum ka kopja synduk haba nga ang bad nga bam

jingbam. Ki tymbuit bad ki khohsiew jong nga ruh ki long kum ki kopja, namar kata nga lah ban kner, ban rah, ban iaid bad ban shong. Ki shyieng tyrpeng bad ki shyieng, lybong ki shad ha ki khoit shanam thlong namar kata nga lah ban pynphai sawdong sawdong ia ki kti bad ki kjat jong nga.

Haba shu ong lyngkot, 'Ka Shruh' jong nga ka kit, ka kyrshan bad ka iada ia ki bynta kiba donkam tam jong ki dkhot met jong nga baroh. Ki shyieng jong nga kim pra namar ba la pyniasoh kang ia ki baroh shirynjup da ki thied khoit kiba lieh bad ba jwat eh.

Mynta nga la ioh jingtip katto katne shaphang ki shyieng jong nga. Ki long kiba khlain bad ki kit ia nga man la ka sngi.

LYNNONG 6

KI DOHKSAH JONG NGA

Balei nga lah ban khih ?

Nga lah ban khih namar ba nga don ki shyieng bad ki dohksah. Nga kynjat bol, nga maich, nga puh, nga sar ïng bad nga trei bun ki kam shi sngi shi sngi. Haba nga pynkhih bad pyndonkam ia ki dohksah, ki khlain bad ki heh, hynrei haba ngam pyndonkam ia ki, ki sti bad ki swai. **Ki dohksah ki don ha ki bynta jong ka met jong nga baroh.**

Kiei kita ki dohksah ?

Ki dohksah ki long ki song kiba kum ki ksai kiba shong lynnong lynnong bad ki lam jrong lytuiñ. Ha ki tduh jong ki, ki don ki thied satar kiba rben bad ba jwat. Kine ki tduh jong ki, ki ia suh ia thain bad ki ia dait lang hapoh ka met jong nga.

Ki don katno jaid ki dohksah ?

Ki don ar jaid ki dohksah ha ka met jong nga. (1) Ki dohksah kiba ap hukum na ka jabieng shuwa ban leh ia kano kano ka kam, bad (2) kiba shu trei hi la ka trei khlem da ap hukum nano nano ruh.

Haba i pliah ding i siet ha ka kti jong nga, mar kumta hi ka jabieng jong nga ka hukum ia ka kti jong nga ban kynther, khnang ba i pliah ding in hap. Kumta ka jabieng jong nga ka hukum ia ka kti. Ka kti kam leh eiei khlem da ioh ia ka hukum jong ka jabieng. Ka kti ka dei ban kohnguh ia ka jabieng. Lada kam kohnguh, ita i pliah ding in pynshitom ia ka. Hynrei, u klongsnam jong nga pat um ap hukum nano nano ruh. U iai pynran pyniar ia lade khlem sangeh: u trei la ka trei la ka kam. Kumjuh ruh nga ring bad pynhiar mynsiem khlem da ap hukum na ka jabieng. Ki kor tylliat jingbam jong nga ruh ki trei hapoh jong nga khlem sangeh bad khlem ap hukum na ka jabieng.

Kine ki dohksah ki bym ap hukum na ka jabieng ki trei bad sngi bad miet, haba nga peit ne iohthiah, haba nga pyrkhat ne ngam pyrkhat shaphang jong ki.

Ngam dei ban pyntrei than ia la ki dohksah. Lada nga shu pyntrei sa pyntrei ia ki, kin raikhoh kum ki masi bordi kiba la pynrung kali than eh. Ki dohksah ki rben ha ba ngi pynran ia ki bad ki stang haba ngi pynbeit. Peit ia u khnai dohksah haneng ka tymbuit. U paw haba phi pynran bad u jah haba phi pynbeit. Lada ngi kwah ban long ki briew kiba smat bad kiba sting, ngi dei ban ialehkai bad trei jingtrei kat ban biang. Peit nuksa na kine. U nongrep u pule lyngkha. u ksah bad u khlain. U kamar u tied tyrnem ha u rniang bad u saw ka khmat. U nongrep soh u kiew ia ki riat bad u hiar ia ki jur, bad ki sla jat jong u ki rben bad ki skhem. U misteri u ot kurat bad u ñiad rynda bad u i khlain i shait. U khynnah uba ialeh bol u sting bad u her kum ka skei ka khiat. Ngi dei ban pyntrei ia ki dohksah jong ngi bakabor lada ngi kwah ban long kiba shait ha khlain.

Phim itynnad ia u briew uba heh khohwah bad uba ksah ? Phim isynei ia kiba raikhoh bad kiba tlot ? Jied, uno na kine phi mon ban long.

LYNNONG 7

KI THIED BAD KI JAW

Kumno nga lah ban pynkhih ia ki dohksah jong nga ?

Nga la ong ba ka jabieng jong nga ka long ka ing shong jong ka jingpyrkhat jong nga. Ka jabieng ka hukum ia ka kti jong nga ban khih. Ka kti ka khih namar ba don ki dohksah bad ki dohksah pat ki khih namar ba ki don ki thied kiba wan rah khubor na ki dohksah sha ka jabieng, bad na ka jabieng pat sha ki dohksah.

Na ka jabieng bad u tyllai janor jong nga uba don hapoh u shyieng budlum, ki don bun ki thied re ki tyndong kiba rit bad kiba pait proh sha ki bynta jong ka met jong nga baroh. Kine ki thied ki leit poi sha duh ki dohksai jong ka met.

Haba u shiah u thar, phi pang, phi sangeh bad phi phut ia u. Kumno phi tip ba u thar u shiah ia phi ? Ki dei ki thied kiba iathuh ia ka jabieng ia ka jingthar jong u shiah ha kata ka bynta jong ka met. Kine ki thied kim ju leit lam ia ka khubor kaba bakla sha ka jabieng. Ki iathuh hok ia kiei kiei kiba la jia kumba ki long. Kumta ka jabieng kaba stad, ka hukum nyngkong nyngshap ba

phin sangeh ioh phin nang shitom lada phin nang iaid. Ha kajuh hi ka khyllipmat ka phah ia ka kti ban iarap ia ka kjat kaba shitom. Kumta phi phut ia u shiah.

Ym don ino ino i bynta ha ka met iba kine ki thied kim poi. Lada dung da i khmut thymmai ia kano kano ka bynta jong ka met phin iohsngew bad phin pang, namar kine ki thied ki ap kmang, bad tang shu jia eiei, ki leit lam khubor bran bran sha u tyllai janor bad ka jabieng.

Balei pat ba ngam pang haba nga khap shñiuh ne ot tyrsim ?

Namar u shñiuh bad ki tyrsim iong kim don jingiasoh eiei bad ka jabieng: kim don thied kiba poi na ki sha ka jabieng. Kumjuh ruh ka snieh doh kaba na jrong eh, kaba stang nir nir, kam don jingiasoh eiei bad ka jabieng. Dei namar kata ba ngim pang lada ngi lah ban siah stang katta, tang ia ka snep kaba nalor.

Lada ki thied ki kuman bad kim leit lam khubor sha ka jabieng, haba kano kano ka bynta jong ka met jong ngi ka mynsaw, ngin shitom jur. Ka snam kan mih, ki khniang kin rung, bad ka jingpang kan nang par kylleng ka met jong ngi, bad khadduh ngin iap.

Haba kumta, kumno ngin iohi ia u shiah ?

Nga iohi ia u shiah namar ba ki don ki thied kiba pyniasoh ia ki khmat bad ka jabieng jong nga. Nga khapbrib la ki khmat haba u her u pui pui ne u shyiap. Ka jabieng ka hukum ia ki irmat jong nga ban khapbrib bad ban iada ia ki khmat na u shyiap. Ki khmat jong nga ki long kum ki jingkhangït kiba ai jingshai bad pynpaw ha ka jabieng ia kiei kiei kiba don ha baroh sawdong jong nga.

Namar ba ki don ki thied ksai kiba ni bad kiba rit eh, nga lah ban iohsngew da ki shkor aiu ki briew ki ia kren. Da ka khmut nga iw bad nga sngewthuh ia kaba iwbih bad kaba iwkhong. Da u thyllieid pat nga mad ia ka jingbam ne ka dawai, namar ha u ruh ki don ki thied kiba rit kiba iasoh bad ka jabieng.

Te, lada ot noh ia kine ki thied kiba pyniasoh ia kine ki dkhot met jong nga bad ka jabieng, ngan nym iohi eiei ruh bad ngan nym iohsngew, mad, ne iw eiei.

1. Ki thied ksai ki long kiba ni bin bin bad ki don ha ki bynta jong ka met jong nga baroh.

2. Ka jabieng ka don hapoh ka maloi khlieh. Ka jabieng ka shong syrtap syrtap bad ka ran. Katba u briew u nang long uba stad, katta nang bun ki jingran bad ki syrtap jong ka jabieng.

3. U thied janor tyllai pat u heh kumba shiteng inshi bad u don hapoh ki shyieng budlum.

Mynta nga sngewthuh ba ka jabieng jong nga ka kham bun bad kham heh ban ia ka jong uno uno u mrad, namar ba nga kham sian bad kham sngewthuh shibun ma nga ban ia u shaphang kiei kiei. Kumta, haba ia pyrshang bad ki mrad kiba ka juh ka jingheh, nga kham bun jabieng ma nga.

LYNNONG 8

KA JINGRING BAD PYNHIAR MYNSIEM

Balei ba nga ring bad pynhiar mynsiem ?

Nga ring bad pynhiar mynsiem khlem sangeh, namar ngam lah ban im khlem ka lyer. Ngi ring bad pynhiar mynsiem naduh dang kha haduh ban da iap. Ngi ring bad pynhiar mynsiem haba ngi peit bad iohthiah. Lada set op ia ka khmut bad ka shyntur, tang hapdeng khyndiat por u briew un iap. Namar kata, ngi tip ba u briew um lah ban im khlem ka lyer. Ka lyer kaba khuid ka long ka jingbam kaba bsa ia ka jingim u briew

Haba nga ring mynsiem, ka shadem jong nga ka iar, bad haba nga pynhiar mynsiem

pat, ka rit. Kumta ka shadem jong nga ka pyniar bad pynran ia lade khlem sangeh.

Shano ka lyer ka leit haba nga ring mynsiem ?

Hapoh ka shadem jong nga ki don ki tor, ne ki pla lyer. Kine ki pla lyer kim long kiba suda, hynrei ki dap da ki kamra rit kiba khah pñiañ. Kumta, haba nga ring mynsiem na ka khmut ne na ka shyntur, ka lyer ka hiar beit na u pdot shaduh kita ki pla lyer, ne ki tor kiba don ha baroh ar liang jong u klongsnam. Kine ki pla lyer ki dap da ki kamra snam kiba rit khria khria. Dei hangne ba ka lyer ka ia kynduh bad ka snam jong nga.

Don aiu ha ka lyer ?

Ka lyer ka don katto katne ki jor tynrai kiba long jingbam ia ka met. Haba nga ring mynsiem, ka met ka shim noh sha lade ia kita ki jingbam kiba don ha ka lyer; bad ka pynmih noh shabar, haba nga pynhiar mynsiem, ia ka lyer kaba dap da ki phngit jakhlia kiba ka met ka la kyntait noh na ki tor. Dei na kata ka daw ba ka jingpynhiar mynsiem jong uwei u briew kam pynbha ia uwei pat. Ka jingpynhiar mynsiem ka lah ban dap da ka jynhaw ba la boi da ki khñiang jingpang, kiba la mih noh na u briew uba don jingpang.

Balei ka met jong nga ka syaid ?

Hapoh jong nga ka don ka jingshit kaba

long kum ka ding kaba thang, pynban ka bym don tdem ne thyllieid ding eiei satia Haba ka lyer ka ia shem bad ka snam, ka thang noh ia ki jakhlia kiba don ha ka, khnang ban pynkhuid ia ka, namar ha ka lyer ka don ka jor tynrai kaba ing. Katto katne na kita ki dpei ne ki jakhlia kiba la ing, ki mih noh shabar haba ngi pynhiar mynsiem, sur eit mut, leit khyndew, pynjhieh, syep bad na kiwei kiwei de ki thliew kiba don ha ka met jong nga.

Ngan kynmaw ba ka lyer ka long ka jingbam bad ka dawai ia ka jingim jong nga. Ngan pyrshang ban ring mynsiem da ka lyer kaba khuid barabor ba ngan khiah krat.

LYNNONG 9

KA SNAM JONG NGA

Hangno ka snam ka don ?

Ka snam ka don ha ki bynta jong ka met jong nga baroh, lait noh tang ha u shñiuh, ki tyrsim bad ka snieh doh kaba nalor eh. Kumta lada phin khap ia u shñiuh, ki tyrsim iong bad ka snieh doh kaba nalor eh jong nga ngan nym pang ne mih snam eiei. Ka daw ka long ba kim don jingiasoh eiei bad ki thied snam kiba ha ka met jong nga.

Kaei ka snam ?

Ka snam ka long ka Wah Duit jong ka jingim jong nga. Lada kane ka wah duit ka long kaba khuid bad kaba tuid bha, nga koit bad nga khiah krat. Hynrei, lada ka jakhlia bad kam tuid bha, ngan shitom bad ngan pang. Te, khnang ba ngan long uba khiah krat, ka snam jong nga ka dei ban long kaba khuid bad ba tuid barabor.

Kumno ka snam ka iaid ?

Ka snam ka tuid sa tuid hapoh jong nga na u klongsnam khlem sangeh. U klongsnam jong nga u long kum ka tlong ne ka pukri kaba kyrsoi da ka snam sha ki bynta jong ka met baroh. Ka snam ka bsa, ka pynkhuid bad pynsyaid ia ka met. Ynda ka la kut la ka jingleit sha ki bynta baroh jong ka met, ki don kiwei pat ki thied, kiba ngi khot '**jaw,**' ki wallam pat ia ka snam sha u klongsnam bad ki tor. Kumta ka shu leit ka shu wan khlem sangeh. U klongsnam u kyrsoi ne kynshait snam, kum ka pyrsut u kamar, kumba 70 ne 90 sien shi minit. U klongsnam u trei naduh dang pun haduh ban da iap. Lada u klongsnam jong nga u sangeh na kano kano ka daw, ngan iap.

Kumno u klongsnam jong nga u trei ?

U klongsnam jong nga u trei sa trei khlem da ap ia ka hukum jong ka jabieng.

Um don por ban da ap ia ka hukum jong ka, namar lada u sangeh bad da ap hukum na ka, ngan iap. U shu pynheh bad pynrit ia lade barabor. Haba u pynrit ne pynıan ia lade, u kynshait ia ka snam kaba la jiar na ki tor sha ki thied ne ki tyndong snam. Lada phin twad da ka kti kamon ha ka shadem kadiang jong phi, phin iohsngew ia ka jingtied jong u, bad kata ka jingtied jong u, ka long ka jingkynshait snam jong u hapoh ka met jong phi.

U Klongsnam u don katno kamra ?

U Klongsnam u don saw ki kamra. Ki ar kamra ki kyntait ia ka snam ba la pynkhuid na ki tor; bad ki ar kamra pat ki dap da ka snam kaba la wan phai na ki dkhot met baroh, bad ki kynshait ia kata ka snam sha ki tor ban pynkhuid ia ka hangta, shuwa ba kan leit rung pat sha kita ki kamra ar tylli ha kiba don ka snam khuid. Ki don ar-ar ki kamra kumne, khnang ba kan long ka jingiada ia ka jingim u briew lada kano kano na kine ki kamra kam trei bha la ka kam, bad ba u briew un ioh snam khlem sangeh. U Klongsnam jong nga u dei ban long uba khlain, ban trei sa trei bad sngi bad miet khlem sangeh.

Ka snam ka long ka Wah Duit jong ka jingim jong nga. Ka don ha ki bynta baroh jong ka met. Lada nga kum pom ne pynmong ia u thied snam kat haduh ba ngam lah shuh ban

set ia ka, kane ka wah jong ka jingim jong nga kan tuid noh shabar bad ngan iap.

Ngam dei ban leh bym suidniew ia ka snam jong nga, namar ka long ka wah dust jong ka jingim jong nga. Lada ki khñiang jingpang kin rung na ka jingmong sha ka snam jong nga, kin thaw bih bad kin pyniap ia nga.

Kaei ka rong jong ka snam ?

Ka snam ha ka jingshisha kam don rong eiei, ka long ka kynja um; hynrei ka don ha ka da ki klur klur ki phngit kiba saw bad lyngknap kum ka pisa. Kine ki **'phngit saw'** kiba ha ka snam, ki long ki nongkit jingbam na ka lyer sha ki bynta jong ka met jong nga baroh. Hapdeng kine ki **'phngit saw'** kiba lyngknap, ki don ruh ki **'phngit lieh'** kiba kham heh; iwei ha man la ka san ne hynriew spah tylli ki **'phngit saw.'** Kine ki **'phngit lieh'** ki long ki nongsar, ne nongpynkhuid jakhlia. Haba kine ki khlain bad ki lap ia ki khñiang jingpang ha ka snam, ki ialeh ban pyniap bad ban bam noh ia ki. Kumta, lada ki khñiang jingpang kim da bun palat eh, kine ki nongpynkhuid ki sar bad pynduh ia ki khñiang jingpang baroh kiba ha ka snam. Ia kine ki **'phngit snam lieh,'** ki khot ia ki **'ki pulit,'** ne **'ki shipai'** jong ka snam.

LYNNONG 10

KI KOR TYLLIAT JINGBAM

Haba nga bam, nga ktha da ki bniat. Haba nga bam ja nga ktha ia ka da ki bniat jong nga. Bad u thylliej jong nga u pynkhih ia ka larob ka shyntur jong nga. Ka umbiah ka mih na ki tyrdong kiba rit kiba don ha ka shyntur jong nga. Kane ka umbiah ka ia khleh lang bad ka jingbam da ka jingpynkhih jong u thylliej. Hadien kata nga nguid ia ka. Khlem ka umbiah, ka jingbam kan eh than ban ktha bad kan rym bang satia: ka nierbah ruh kan shitom than ban tylliat ia ka. Ka umbiah ka mih kumba 40 siang sha heh man la ka sngi na ka shyntur jong nga ban iarap ban pynjem bad pynbang ia ka jingbam jong nga.

Ka nierbah ka long kawei na ki dkhot kiba donkam eh jong ka met jong nga. Lada ka nierbah kam trei bha, nga pang bad shitom. Ngam dei ban pyntrei shitom than eh ia ka. Kumno ngan leh ban nym pynshitom ia ka? Ngan ktha bha ia ka jingbam ha ka shyntur khnang ba kan jem bad khleh bha bad ka umbiah, hadien kata, ngan sa nguid ia ka sha ka nierbah. Lada ngan bam lalot ia kano kano ka jingbam, ka nierbah jong nga kan shitom: bad lada ngan bam duna than eh ruh

kan tlot. Nga dei ban pynsyaid barabor ia ka kpoh jong nga. Lada ka nierbah kan khriat, kan nym lah ban trei bha la ka kam Bad haba kam lah ban trei bha, nga ruh ngan shitom.

Don aiu ha ka nierbah ?

Ka biar ne ka kynroh jong ka nierbah ka dap da ki tyndong ne ki pla umbiah nierbah. Kine ki syriem kum ki pla umbiah ha ka shyntur. Ka um nierbah kaba mih na kire ki pla ne ki tyndong, ka iarap ban pynjem shuh shuh ia ka jingbam. Tang shu poi ka jingbam ha ka nierbah, ki um na ka biar jong ka, ki mih bad ki ia khleh bad ka jingbam. Kumta ki pynsuk ia ka, ban tylliat ia ka jingbam.

Kumno ka nierbah ka tylliat jingbam ?

Ka nierbah kam don briat. hynrei ka pyntyllun ia ka jingbam da kaba shu pyniar pynran ia lade khlem sangeh. Phi kynmaw mo, ba ka nierbah ka trei la ka kam khlem da ap ia ka hukum jong ka jabieng? Kumta ka pyntyllun ia ka jingbam shane shatai haduh ba kan da ia khleh bha bad ka um nierbah. Te, ynda haba ka jingbam hapoh jong ka, ka la um. kat ban long jingbam ia ka snam, ki thied snam kiba ni bin bin kiba don ha ka biar ne kynroh jong ka nierbah hi, ki shim

noh ia kata ka jingbam ban pynlong snam ia ka. Kata ka jingbam kaba dang sah pat, ka hiar sha ki niei rit. Kine ki niei rit ruh ki don la ki tyndong um snier, kumjuh kum ka nierbah hi, ka ki biar ne kynroh jong ki. Kumta la nang pyniem shuh shuh ia ka jingbam hapoh jong ki, bad ki ioh shuh shuh sa bad ka jingiarap jong ka um ksang ban nang kham pynjem shuh shuh ia kata ka jingbam. Hangta, kata ka jingbam kaba la pynum bad bit ban long naduh ia ka snam, ki thied snam kiba ha ka biar jong ki, ki shim noh ia ka sha jade. Ka niei rit ka jrong kumba khadhaw pruh bad ka niei wait pat kumba lai pruh tam.

Kaei ki jingtrei jong u dohnud ?

U dohnud u khia kumba shi ser tam haduh ar ser tam, bad u don ha u kumba mar shiteng na ka snam baroh kaba don ha ka met u briew. Lada ngim trei ngim ktah bad ngim bam ki jingbam kiba iadei, ne pynkhriat ia u, ngin ñiuñ, khia met bad sngew pang eh. U dohnud u pynmih ia ka umksang. Ka um ksang ka pynum ia ka khlein bad ka iada ia ka jingbam na ka ban pyut kloi, bad ka iarap ruh ban nang pynhiar arsut ia ka jingbam.

Kata ka bynta baroh jong ka jingbam ka byni long jingbsa shuh ia ka met. ka mih noh shabar ha ka rukom jong ka jingleit khyndew.

ne ka eit.

Shano ka um kaba ngi dih ka leit ?

Ka um kaba ngi dih ruh ka iaid lyngba ha kajuh ka rukom. Ia ka um ka bym donkam shuh da ka met, la pynmih noh shabar ia ka ha ka jinglong jong ka um pynjhieh, ne um jung, da ka jingiarap jong ki khyllai. Katto katne na ka um pat kaba don ha ka met, ka mih noh shabar ha ka dur jong ka syep na ka snich doh, ne ka iynbaw na ka shyntur bad ki thliew khmut.

LYNNONG 11

KI BOR SNGEW

Ia ki bor sngew la ju ong ba ki long "Ki jingkhangït jong ka mynsiem." namar dei da ki ba ka mynsiem jong nga ka jngoh ia ka pyrthei mariang, bad ba ka jingshai jong ka jingsngewthuh ruh ka rung sha ka jingmut jong nga.

Ki don katno jaid ki jingkhangït jong ka mynsiem ?

Ki jingkhangït jong ka mynsiem ki don san jaid, bad kita ki long:

1. Ka Jingiohi.
2. Ka Jingiohsngew.
3. Ka Jingiw.
4. Ka Jingmad.
5. Ka Jingktah.

Ngi tip bad bishar ia kitei ki bor sngew da ki kor jong ka khmat, ka shkor, ka khmut u thyllieid bad ka snieh doh.

(1) Da ka khmat nga ioh jingtip shaphang ka rong, ka jingheh, ka jingjngai, ka jingitynnad ka jingiticng bad kiwei kiwei de.

(2) Da ka shkor nga ioh jingtip shaphang ka jingkren, ka jingsawa, ki jingriew ba sngewtynnad ne sngewsih.

(3) Da ka khmut nga ioh jingtip ia ka jingiw kaba iwbih ne iwkhong.

(4) Da u thyllieid nga ioh jingtip ia ka jingkthang, jingbang, jew, jli, bad kiwei kiwei de.

(5) Da ka jingktah nga ioh jingtip ia ka jingkhain jlih, jem, shit, khriat, bad kiwei kiwei de. Nga twad da ki kti ban tip ia ka jingjem, jingsyaid, jingkhrait jong kiei kiei kiba nga kwah ban tip shaphang ka jinglong jong ki.

Lada kano kano na kitei ki jingkhangït jong ka mynsiem jong nga ki sniew, ne duh bor noh, na kano kano ka daw, ngan don ha ka jinganna kaba khraw. Kham tam leilei, lada ki khmat jong nga ki sniew, ne matlah noh. U briew uba matlah u long u briew uba lanot tam na ki para briew baroh : U lah ban hap sha riat sha iam. U lah ban tur sha ki jaka kiba mynsaw. U shu shaniah lut la ka jingim ba lanot ha ka jingisynei jong

kiwei. Lada ym don ba isynei ban ialam ia u, un sah kut hajuh bad un iap.

Phi la ju iohi ia u briew uba kyllut? Katno nga isynei ia u. U shu shong thapïur hapdeng ki lok bad um iohsngew aiu ki ia kren. Haba u shong ha pdeng ki briew, u isynei shi rukom.

Don ki briew kiba la duh noh ia ka bor jingmad jong ki. Kim tip shuh ia ka bang bad ka kthang. Kine ki don ha ka jingma kaba khraw. Ki lah ban kum bam lane kum dih ia ka bih bad kin iap.

Ngim dei ban leh thala ia ki jingkhangıt jong ka mynsiem. Bun ki khynnah bad ki rangbah kiba pang khmat bad ki bym saha ban leit pyni sha ki doctor kiba stad ban peit ia ki. Ngi pha la ka iingim lada ngim sumar ia la ki khmat. Ki long kiba koıdor eh ia ka jingim jong ngi. Lada ngi matlah na la ka jingkhlem akor, ngin babe baroh shirta. Ngin hap makia kylleng sawdong ka shnong, na kawei ka ïng sha kawei pat, bad ngın long ka jingkit ia kiwei.

Phi tip ne em ba don ki jingpang khmat kiba iabit. Don ki briew kiba matsohriew ki khmat. Don kiba sa ñiangmat. Wat leit ktah ne ia kyrsum bad ki briew kiba pun ksuit ne sur eitmat ki khmat. Ki khñiang jingpang ki shong ha ka ksuit bad ka eitmat. Kine kin pur sha phi lada phim sumar bha. Haba pang

ki khmat, iathuh shisyndon ha la ki kmie ki kpa, ki ban ialam ia phi kloi kloi sha u doctor ban sumar ia phi. Lada ka ksuit bad ka eitmat kin sur ia ki khmat, ki lah ban pyut, bad phin pang jur bad phin matlah baroh shirta.

Haba phi thngiat, wat kyrshut da ki kti ioh phler i briew khmat iba don hapdeng ka mat-peit jong phi. Kham bha ban shu peit ha ka um khuid! Ia ka dabor ne ka pliang, lane leit bran bran sha u doctor ban iarap ia phi. Teng teng ngi lah ban weng ia u thngiat da i ksai jain iba khuid bad ñiad tiak tiak da i khmut baduh ban da lah pynmih noh ia u thngiat. Haba leh kumta, dei ban pied ia ki irmat da ki kti kiba khuid.

Ka jingshai kaba thaba jur bad phalang ka pynsniew bad pyntlot ia ki khmat. Ka jingshai kaba tlot ruh ka pynsniew ia ki khmat haba pule ne trei jingtrei. Kaba pule slem than eh ka pynthait ia ki khmat bad ka jingmut. Wat peit slem ia ka kynroh kaba lieh haba ka shat jur ka jingshai ka sngi ha ka : kane ka pynsniew ia ki khmat. Haba ka met kam khlain, ki khmat ki tlot. Kumta ngi dei ban ialeh katba lah ban pynshait bha ia la ka met ba kin khlain ki khmat.

Ki shkor ruh ki long ki jingkhangït kiba donkam eh jong ka mynsiem. Kynmaw ba ngim dei ban khlong eitkor da kiei kiei kiba

eh. Ka ksing shkor ka long kaba stang, bad ka lah ban pait lada leh tyngeh ia ka. Lada ka pait, u briew u kyllut ei kha ma kha. Lada rung ki khñiang, ngi dei ban theh da ka umphniang khyndiat bad ban pynmih noh ia ki. Lada u khñiang um mih lang bad ka umphniang, ngi dei ban leit pyni shisyndon sha u doctor. Lada ka ksing shkor kan pait ne mynsaw, kan thaw jingktha, jingkynjut bad jingpang laiphew jait, bad u briew u lah ruh ban iap.

Kan long ka jingduh bad ka jinganna lada ngi pynsniew ia kano kano na ki bor jingsngew jong ngi. Ngi dei ban kynmaw ia kine ki jingkhangït jong ka mynsiem. Ngin pynkhuid bad sumar bha ia ki baroh. Ngin bsa ia ki tang da kiei kiei kiba bha ba kin khlam. Kat sha ba nga iaid nga ieng ka mynsiem jong nga ka jngoh ia ka pyrthei da ki bor jingsngew jong nga. Ngan iathuh shi syndon ha la ki kmie ki kpa lada nga shitom ne pang khnang ba kin ioh sumar ia nga ha ka por kaba biang.

LYNNONG 12

KUMNO NGAN SUMAR LA KA MIT

Khnang ba ngan long uba koit ba khiah, nga dei ban sumar bniah ia ki ain jong ka

jingkoit jingkhiah. Ki don bun phew tylli ki ain jong ka jingkoit jingkhiah. Hynrei ngan pyrshang ban kynmaw bad ban leh ia kine kiba donkam eh harum: Namar ka jingkoit jingkhiah ka kham kordor ban ia ka spah bad ki maw kordor ha ka pansngiat jong ki syiem bad kiba khraw jong ka pyrthei. U briew uba khrew um don jingsngewbha eiei. Ka spah kam lah ban pynsngewbha ia u. U briew uba duk bad uba koit u bam u dih u thiah u dem u trei u ktah khlem shitom bad khlem khñium eiei. U kmen bad u sngewbha. U briew uba pang bad uba khrew, u dei ban pynlut spah ban thied dawai bad ban ioh pat la ka jingkoit jingkhiah. U briew uba koit pat, u ioh ban kynshew khyndiat pa khyndiat na la ka jingtrei shitom bad u suk. Hynrei nalor ka spah bad ka jingsuk, ki ong, **ka jabieng kaba bha ka shong ha ka met kaba khiah krat.** Te lada ngi kwah ban long kiba stad, ngi dei ban long kiba khlain ha ka met.

Ngan spel bad kynmaw ia kine harum kat sha ba nga leit bad ngan pyrshang ban pyndonkam ia ki:

1 Ngan bam bad dih ia ka lyer kaba khuid.
2. Ngan bam ia ka jingbam kaba bha.
3. Ngan dih ia ka um kaba khuid.
4. Ngan long uba khuid ha kiei kiei baroh.
5. Ngan trei jingtrei barabor.

6. Ngan pynkhih bad kilan ia ki dohksah.
7. Ngan long uba adkar ha kiei kiei baroh.

Ka lyer kaba khuid ka don ha ki lum ki wah ha kylleng ka ri jong ngi. Ha sor, ki khynnah kim ioh ia ka lyer kaba khuid kum ha nongkyndong. Kumta lada ngi kwah ban ioh ia ka lyer kaba khuid, katba lah ngi dei ban iaid kai bad ialeh kai ha ki madan bad ki phyllaw ïng. Ki khynnah skul ha sor, ki dei ban ioh ka por kaba biang ban don ha ka sngi ka lyer. Teng teng ngi ju iohsngew ba ki briew ki shait leit bam lyer sha kiwei pat ki shnong. Ki doktor ruh ki phah ia ki briew kiba khrew ban leit bam lyer. Namar kata, nga dei ban bam ia ka lyer kaba bha man la ka sngi, lada nga kwah ban long uba khiah krat.

Ki kmie ki kpa jong ngi la ki duk, barabor ki ialeh shitom ban bsa ia ngi da ki jingbam kiba bha. Ki kwah ba ngin long kiba koit ba khiah. Nga dang long u khynnah, bad nga dang dei eh ban santei. Kumta, nga donkam kham bun ki jingbam kiba bha ban tei ia ka met jong nga. Ngan ktha bha ia ki jingbam baroh. Wat lada ka jingbam ka long kaba bha katno katno ruh, ngam lah ban myntoi lada ngam ktha bha ia ka. Ka nierbah jong nga kan shitom eh lada ngam ktha bha, bad ngan pang lada ngan pyntrei than eh ia ka sha palat ka bor jong ka. Nga ryngkoh, nga ryngkang

kylleng sawdong, kumta nga thngan khala khala. Kaba bam kham bunsien ka kham bha bad kham tei ia ka met jong nga. Ngan bam biang por bad ngan nym pynthylli ia ka kpoh. Ha ka kpoh kaba suda, ki khñiang ki lah ban trei kham donbor. Ngan iathuh ha ki kmie ki kpa haba nga thngan bad kin ai jingbam ia nga, namar ba ki kwah ba ngan long uba koit ba khiah bad uba santer.

Ka um kaba khuid ka long kaba bha ia nga. Haba ngam tip ia ka um la ka long kaba khuid, ne jakhlia, nga dei ban da pynthnam bad pynkhriat ia ka shuwa ba ngan dih ia ka Ka met jong nga ka sliang um bad nga dei ban ai ia ka da ka um kaba khuid. Ki kmie ki kpa jong nga ki tong ia ka um kaba khuid. Ngam dei ban dih da ka um kaba jakhlia. Ki um kiba don ha ki thliew bad ki jaka ktich ngam dei ban dih. Namar ki don ki khñiang jingpang ha ki. Ngan sumar ia ka um ioh ngan ioh khieshoh na ka.

Katno nga itynnad ban pcit ia kiei kiei kiba khuid. Ki jain kiba khuid bad ka met kaba khuid ki iarap ia ka jingkoit jong nga. La nga duk, bad nga jot ki sopti, i mei i sait ia ki barabor. Ngam dei ban pynjakhlia ia ki jain jong nga. Ha ki jain jakhlia ki shong ki khñiang jingpang. Ngan sum barabor; i mei i pynsum ia ngi barabor haba ngi dang rit. Shuwa ba ngan mih shabar, ngan bta khmat,

sum kjat, thet kti bad pynkhuid bha ia lade. Ka jynreiñ bad ka ksi kim ju juh ha u khynnah uba leh khuid. Ka ksi bad ka jynreiñ ki shait don eh ha u khynnah uba jakhlia. Ngan pyrshang ban kynmaw ban long uba khuid ha kiei kiei baroh.

Ka jingtrei ka long kaba bha. Ka pynkhih ia ki dohksah jong nga. Haba nga puh kpér, ki khih ki kti bad ka met jong nga. Kumta ki dohksah jong nga kin heh bad kin khlain. Haba nga leit tong um, nga kit da u star bad ka khoh. Ka ryndang jong nga ka khlain bad ka met jong nga ka skhem. Ki don bun ki jingtrei kiba nga lah ban iarap ha ïng ia i mei bad i papa. Ngan long uba smat ha ki kam baroh. Namar uba jaipdeh u long u briew uba pang bad uba tlot. Ngam kwah ban long uba tlot. Ka jingtrei kan pynrangbah ia nga, i ong i papa. Kumta i buh jingtrei ia nga man ka sngi. Ki nonghikai ruh ki pynshlur ia nga ban trei da kaba pule kot. Ka jingpule kot ruh ka long ka jingpyntrei ia ka jabieng jong nga. U briew uba pule kot u ioh jingtip shibun bad u long uba stad ha ki kam baroh. Katno ki briew ki ñiewkor bad ki ieit ia u khynnah uba stad. Ka jingtrei kan pynrangbah, pynsmat bad pynstad ia nga.

Ki dohksah ki don ha ki bynta jong ka met jong nga baroh. Ki don kiba heh bad kiba rit. Kine kin sti bad kin tlot lada ngam

pyndonkam ia ki. Haba nga kynjat bol, ki kjat bad ki kti bad ka met jong nga ki ioh lad ban khih, ia kane ka jingpynkhih ki khot ka nagkilan, ne dril. Haba ngi shad shipai ha madan ha ka sngi ka lyer, katno ngi sngewtynnad. Nga ring mynsiem jylliew bad nga pynhiar mynsiem jlan. Kane ka ai jingtrei ia ki tor bad ki dohnud dohnam baroh. Ka syep ka nuh. Nga sngewpyngngad haba ka nuh ka syep. Nga ñiad noh ia ka. Kumta nga pynkhih ia ki dkhot met jong nga baroh man la ka sngi. Haba ngi hai, ngi sohtyngkoh, ne skip, ngi ioh ki jingpynkhih met kiba pynsngew khlain. U khynnah uba khrew um sngewbha ban pynkhih ia la ka met. Haba nga pang ngam dei ban pynkhih than ia la ka met. Kumta haba nga pang, i mei bad i papa kim shah ia nga ban leit ialeh kai.

Ka jingadkar ha kiei kiei baroh ka long kaba shongnia bad kaba pynmyntoi ia nga. Haba nga bam than eh ia ka ja, ka nierbah jong nga ka shitom bad nga pang. Haba nga trei jingtrei than eh ha ka sngi, nga ioh baiong khlieh ne jyrhoh. Haba nga pynkhriat eh ia la ka met da kaba ia pharait um para khynnah, nga ioh khieshoh. Haba nga khein jingkhein bad pule kot than eh, ki jaw ummat na ki khmat. Haba nga mareh than eh ha madan, nga pang bad nga lait doh ka kti ka kjat. I mei bad i papa lem bad ki nonghikai kim ju shah ia nga

ban bam than, dih than, trei than, ne leh ia kano kano sha palat ka bor jong nga. Kaei kaei kaba sha palat ka pud, ka long kaba sniew ia ka met bad ka jingkoit jingkhiah jong nga. Nga dei ban long uba adkar ha kiei kiei baroh lada nga kwah ban long uba koit ba khiah.

Te lada nga kwah ban long uba nang san ha ka jinglong bad ka met, nga dei ban sumar bad bsa bha ia ka. Nga kwah ban long uba shalak ha ka trei ka ktah, ka pyrkhat pyrdain, bad uba shynroin riap ia ki briew baroh. Phar-phar ngan trei ngan ktah, shar-shar ban ruwai ngan siaw. Katno nga sngewbha ban peit kai ia u briew uba kmen bad uba trei da ka khmat kaba phuh samrkhie. Tang uba khrew uba don ka khmat ka bym sngewbha, bad uba leh piaw leh syam ia ki briew baroh. Ngim ju sngewbha ia u briew uba piaw bad uba syam. Ngan kynmaw dngong man la ka sngi ba ka jabieng kaba stad ka shong ha ka met kaba khlain.

LYNNONG 13

KI KHNIANG JINGPANG

Ha kaba sdang ngi la ia kren katto katne shaphang ki khñiang jingpang. Mynta ngin

bteng shuh sa katto katne ba phin ioh jingmut malu mala shaphang jong ki.

Ia ki khñiang lyer, ne synrum, ki khmat briew kim lah ban iohi. Haba u briew u synriah, ki mih ki khñiang da ki bun lak bun putit pynban ngim iohi ia ki. Lada ngi ia kyrsum bad u, ngi ruh ngin pangkhlieh bad synriah. Ia kine ki khñiang ngim lah ban iohi. Ki khñiang lyer ki dem da ki klur wat tang halor kawei ka tyngka. Kine ki khñiang ki her bad ki don ha ka lyer, ka khyndew, ki jaiñ, ki jingbam, bad wat ha u briew hi. Kine ki khñiang ki don rukom-rukom bad ha la ki jaid ki jaid.

Man ba ngi bam ngi dih bad pynhiar mynsiem, ngi nguid lang ia kine sha ka met jong ngi. Ngi nguid ia ki da ki lak bad ki putit. Kumta ki ioh ban rung sha ki tor, u klongsnam bad ki snier jong ngi.

Haba kumta, te balei ba ngim pang bad ba ngim iap ?

Ngim pang bad ngim iap, namar ba ym baroh na kine ki khñiang ki long kiba sniew, ne ki ban pynpang ia ngi. Ha ka jingshisha, ki don bun jaid na ki kiba long kum ki lok jong ngi. Ki iadei bad ka jinglong ka met jong ngi bad ki iarap ban pyniap bad pynduh noh ia kito ki khñiang kiba don jingpang kiba rung sha ka met jong ngi. Kito kiba

long bih bad pynpang ia ngi ki long ki nongshun jong ngi. Kine haba ki ioh lad, bad haba ngi long kiba tlot, ki pyniap ia ngi. Nga dei ban kynmaw, namar kata, ba ha kane ka pyrthei ba nga im, ki don ki khñiang kiba bha bad kiba sniew ha ki jaka baroh. Kiba bha ki long ki lok jong nga, bad kiba sniew ki long ki nongshun jong nga.

Ngi tip baroh ba ki don bun jaid ki gmiad ha ka pyrthei, u khla, u suri, u myrsiang, ka dngiem bad kiwei kiwei kiba shun bad pyniap ia ki briew. Kine ki mrad ki syriem eh ia kita ki jaid khñiang kiba shun ia u briew ha la ka jaid ka jaid. Hynrei, ki don pat ruh sa kiwei pat ki mrad, kum, ka masi, blang sniang bad kiwei kiwei de, kiba long kum ki lok jong ngi kiba ai dud bad doh ba ngin bam. Kine ki long kum kita ki khñiang lyer kiba bha, kiba long jingbam ia ka met bad kiba pyniap ia ki khñiang jingpang kiba shun ia ngi.

Ki don bun bun ki jaid khñiang jingpang : ki khñiang pynhiar, suhot, khlam, khieshoh, ñiangthylliew, ñiangpyrsit bad kiwei kiwei de. Lah ban ong, ba yn nym don jingpang lada kine ki khñiang kim don ha ka pyrthei. Kine ki khñiang jingpang ki tiei jur ha ki met tlot. Kumta ngi dei ban ialeh ban bam ki jingbam kiba bha bad ban trei ban ktah khnang ba ngin dup long ki briew kiba khlain.

LYNNONG 14

KA LYER KABA KHUID

Kaei ka lyer kaba khuid ?

Ka lyer kaba khuid ka don ar jaid ki kynja jynhaw ha ka,—ka oxygen bad ka nitrogen. Ka oxygen ka long kaba kham khlain ban ia ka nitrogen. Ka lyer kaba biang katba u briew un im, ka long shi bynta ka oxygen, bad saw bynta na ka san bynta ka nitrogen. Kumta ka dei ban kham bun ka nitrogen ban ia ka oxygen. Ka oxygen ka long ka kynja lyer kaba khlain palat eh, bad lada ring mynsiem tang da ka hi, u briew un iap. Kumta da ka jingdon jong ka nitrogen, ka pynduna ia ka bor jong ka oxygen.

Ka mluh ka long kaba bha, hynrei lada ngi bam tang da ka, ngin kthang bad prie. Ka pynbang pynshngiam ia ka jyntah, namar ba ngi ber ia ka tang khyndiat. Kumjuh ruh ka oxygen : ngim lah ban im lada ngi ring mynsiem tang da ka suda.

Kum ha kino ki jaka ngi shem ia ka lyer kaba kham bha ?

Ia ka lyer kaba kham khuid bad kham bha ngi shem ha nongkyndong: ki jaka kiba sawang kiba ioh sngi ioh lyer bha. Ha ki sor bad ki nongbah ha kiba bun ïng bun briew, ka lyer kam bha shuh. Kham tam leilei ha ki ïng kiba duna jingkhang bad jingkhangït, kiba

bun ki nongtrei kiba ia trei lang, ka lyer khuid ka stang bad duna than eh. Haba ki briew ki ring mynsiem ka oxygen ka sah ha ki tor jong ki, bad ki pynhiar mynsiem ia ki phngit sarew kiba ka met ka la kyntait shabar. Kumta haba bun ngut ki ia pynhiar mynsiem lang kine ki sarew jakhlia kiba ki pynmih, ki bun than ha ka lyer. Ka lyer, namar kata, ha kata ka ïng, kam khuid shuh. Na ka met jong ki nongtrei ruh ka mih ka syep: kane ruh ka long ka kynja jakhlia kaba mih noh shabar bad ka pyniwkhong ia ka lyer.

Kumta ngi shem ia ka lyer kaba kham khuid bad kham bha ha ki jaka ki bym bun ïng, ne, bun briew, bad ha nongkyndong.

Balei ba ka jingpynhiar mynsiem kam long kaba bha ?

Haba ngi ring mynsiem, ka oxygen bad ka nitrogen ki leit sha ki tor, bad ynda ngi pynhiar mynsiem pat, ka lyer kaba mih noh shabar, ka la duna oxygen bad ka la ia khleh bad kham bun ki phngit sarew jakhlia na ki tor. Dei na kata ka daw ba ka jingpynhiar mynsiem jong ngi na ki thliew khmut, ne na ka shyntur, kam long shuh kaba khuid. Ka jingpynhiar mynsiem jong u briew uba pang tor leilei, ka long kaba kham jakhlia shuh shuh. Na u ki mih bun bun hajar ki khñiang jingpang tor. Bad ia kane ka lyer jynhaw

kaba ngi pynhiar mynsiem ki khot ka **carbonic acid.**

Kumno ka lyer ka pynkhuid ia lade ?

Don bun ki rukom da kiba ka lyer ka pynkhuid ia lade. Ka pynkhuid ia lade da kaba ka beh, ne khih shane shatai ha kane ka haw haw ba suda sawdong jong ngi. Kine ki long ki kyrteng ki lyer kiba ngi tip baroh:- ka er-batemon, ka er-pyngngad, ka er-batesi, ka er-synrai, ka er-slap, ka er-rymphang, ka er-langthari, ka er-iong bad u kyllang. Haba ka lyer ka beh jur ka rong noh ia ki khñiang bak sha jngai bad ka pynpra ia ki kylleng. Kine ki khñiang ki ia bam para ki hi, kawei ka jaid ka bam ia kawei pat. Ki dieng ki sieij ki kjit noh na ka lyer ia ka carbonic acid kaba long ka kynja bih ia u briew : da kaba ki bam bad kjit kumne, ka lyer ka bun ka oxygen bad ka khuid. Ki khlaw, ki diengksch bad ki jingthung jingtep baroh ki iarap lem ia ka ban pynkhuid ia ka lyer. Ka carbonic acid ka long ka jingbam ia ki dieng bad ki jhur ki jhep.

Ngan pyrshang ban kynmaw ba ngam dei ban ring mynsiem ia ka jynhaw jong kiwei pat ki briew. Nga ruh ngan nym jynhaw eh phak phak ha ka khmut ne shyntur jong ki lok. Kane pleng kaba sniew bad kaba lah ban pynpang ia u briew.

Phi kynmaw, ngi la ong ba ki kjat sngi ki pyniap ia ki khñiang jingpang ?

Ki kjat sngi ki long ki lok bad ki nongiarap jong ngi. Ngi dei, namar kata, ban plie ia ki jingkhangït bad ki jingkhang bah barabor, khnang ba ka lyer khuid bad ka jingshai jong ka sngi kin sam shapoh ki kamra ba ngi shong ngi sah. Ki khñiang jingpang ki sngewbha ha ki jaka ba dum bad ba duna ka lyer khuid. Ngim dei ban klet ia kane.

Shisha ki kjat sngi ki thang bad ki pyniap ia ki khñiang, hynrei da kynmaw ruh ba ki lah ruh ban pyniap ia ngi. Lada ngi thad sngi ia kade eng ang baroh shi sngi khlem jain bad khlem da ia ka khlieh, ki kjat sngi kin shoh tyngeh bad kin pynpang ia ngi. Bun ki briew kiba khlem akor ki iap khala khala haba ki kjat sngi ki ioh shoh beit ia ka khlieh bad u budlum jong ki.

Ngam dei ban shah sngi khlem jingda eiei haba nga puh kpei, ne trei jingtrei slem shabar.

LYNNONG 15

KA UM BA NGI BAM NGI DIH

Ka um ka long kawei na ki jingbam kiba kordor eh. Khlem ka um u briew un iap tang ha pdeng khyndiat por. Ngi dei ban sumar

bha ia ka um ba ngi bam ngi dih. Dei ban da pynthnam bha ia ka bad nangta sa pynkhriat ia ka shuwa ban dih. Tap bha ia ka khnang ba ki khñiang kin nym ioh pynsniew ia ka.

Balei ba ngi dei ban da shet ia ka um ?

Namar ki khñiang jingpang kim lah ban im ha ka um thnam. Phi tip ba kine ki khñiang ki long kiba don jingim bad ym don kano kano kaba don jingim kaba lah ban im ha ka um thnam.

Kaba kumno ka um kaba bha ?

Ka um kaba bha kam don jakhlia ciei ha ka: kam don jingiw ciei bad ka phyrnai sngur khlir khlir. Ka jem jai jai bad ka shngiam rai haba dih ia ka. Ym don jingdih ha ka pyrthei kat ka um kaba bha.

Kidon katno jaid ki um ki bym khuid ?

Ki don ar jaid ki um ki bym khuid—kaba **'khor'** bad kaba **'shong synrum'**. Ka um kaba khor ka shong mluh ne shong shun ha ka. Ka ch bad ka pynpdang ia ka snieh doh haba sum ba sleh da ka. Ka um shong synrum ka mih na ki bun ki daw: na ki sla pyut, ki doh pyut, ki cit briew, ki cit mrad bad ki jakhlia jakhlaid ka shnong ka thaw. Phi tip ba ki khñiang jingpang ki juh, ki roi bad ki rieh ha kum kine ki jaka?

Kumno ki um ki jakhlia ?

Ka um slap ka kit ia ki pyut bad ki jakhlia jong ka shnong, bad ka rong ia ki sha ki pung ne ki shyngiar jong ngi, haba ngim tap bad sumai bha ia ki. Ki paikhana, ki eit, mrad bad ki pyut ki pyar na ki sem ma:i sem sniang jong ngi ki dap da ki khñiang jingpang. Haba u slap u hap halor jong ki, ka um slap ka kit noh ia kine ki khñiang jingpang, lane ki ngam lang bad ka um shapoh khyndew. Kane ka um ka wan pei sha ki um bam jong ngi. Kumta ki khñiang jingpang ki tuid ha sla khyndew, lane ki ngam shapoh bad ka um. Namar kata, ngi dei ban da kynroh skhem bha ia ki pung bad ki shyngiar, bad ban da tap bha khop ia ki khnang ba ka um slap kan nym ioh rung shapoh. Ka um slap hi kaba wan hap beit na bneng kam long kaba sniew. Ha ka jingshisha ka long kaba bha eh. Hynrei haba u slap pat u iaid lyngba ka suin kaba dap da ki khñiang, ka kylla long kaba sniew, namar ki khñiang ki la ioh lad ban ia khleh lang bad ka um ha suiñ. Kumta, ka kham bha hi ban da shet wat ia ka um slap tuh.

Balei ba ngim bit ban shah ia ki jingri ban dih na ka um jong ngi ?

Haba ki jingri jong ngi ki dih na ka um bam jong ngi, ka jawdud jong ki ka ia khleh

lang bad ka um. Ki jingri ki bam da ka shyntur na ki jaka baroh. Ha ka shyntur lane ka umbiah jong ki, ki don bun rukom ki khñiang. Kine ki khñiang ki sah ha ka um bam jong ngi, bad haba ngi dih ia ka, ki khñiang jong ki mrad ki rung shapoh jong ngi bad ki pynpang ia ngi. Ha ki khnap bad ki kjat jong ki mrad, ki don bun jaid ki khñiang namar ki iuh kat haba lap ba shem. Haba ki iuh ia ka um bam jong ngi, ki pynsniew ia ka. Ngi dei. namar kata ban don ka um kaba lyrpang ia ki jingri, bad ki mrad kim dei ban ia dih um lang na ka juh ka pung ba bam ma ngi ki briew.

Hangno ka pung, ne um bam jong ngi ka dei ban long ?

Ka pung ne um bam jong ngi ka dei ban long ha khlieh shnong, bad ha ka jaka kaba khuid. Ka um slap, ne ki jakhlia jakhlaid ka shnong kim dei ban leit tuid sha ka. Ka long ka kam ki rangbah shnong bad ki kmie ki kpa jong ngi ban pyrkhat shaphang kane.

Kumno phin dih um haba phi leit jingleit ?

Haba ngi leit poi sha ki jaka kiba thymmai, bad kiba ngim tip thikna ia ka jinglong ka um hangta, ngi dei ban shet pynthnam bha ia ka shuwa ba ngin dih ia ka. Kane ka long ka rukom kaba bha tam ia uno uno u nongleit jingleit bad u riew thymmai. Bunsien ki um

kiba ngi tharai ki long kiba bha, phewse pynban ki dap da ki khñiang suda.

Ka ri jong ngi ka long ka ri jong ki umpohliew bad ki wahduid kiba sngur bad bang shibun ban dih. Hynrei bun bun ki briew ki la iap tang namai ba kim suidñiew ia ka ban da shet pynthnam bha ia ka um shuwa ba kin dih. Ka hygiene ka ban jur shibun shaphang kaba sumai bniah ia ka um. Ka kham bha ban pynshitom ia lade khyndiat da kaba pynthnam ia ka um shuwa ban dih, ban ia kaba leh pathar bad ban pang, ne iap. Ka jingjaipdeh bad ka jingpathar ki pyniap bun ki briew man la ka snem.

Kynmaw hep, lada phi kwah ban long kiba khiah krat, phim dei ban dih um pathar kat haba sliang bad kat haba shem ia ka um. Kynmaw ba ki nongshun jong phi ki ap thap ia phi ha ki um bam um dih jong phi. Phikir bha shaphang ka um.

Ngan kynmaw ban nym dih pathar ia ka um bad ban da shet pynthnam bha ia ka shuwa ba ngan dih man la ka sngi.

LYNNONG 16

KABA LEH KHUID

Kawei na ki aiñ ba kongsan tam jong ka jingkoit jingkhiah, ka hygiene, ka long ka

jingleh khuid. Nga dei ban sum barabor. Nga dei ban pynkhuid ia ki bniat tang shu khie myrsiep bad ban kynruh ktien bha shuwa ba ngan thiah mynmiet. Ngan bta khmat, sait ia ki shkor, ki kti. Ki kjat bad ki tyrsim man la ka sngi. Ngan thet bha shuwa ba ngan bam. Ngan sait ia la ki jaiñ ki nep. Ngan sai ia ka ïng ka sem bad ka rud ka kiar baroh. Namar, lada ngam leh kumta ki khñiang jingpang kin pynshitom ia nga.

Kumno ngin leh ia ki ñuit ki ñier ?

Ngi dei ban phut bad pynkhuid ia ki baroh. Ngim dei ban set ia ki nur un.. Ngim bit ban bret ia ki kat sha ba kynduh. Ngin tep ia ki hapoh ki thliew sboh kham sha jngai na ïng shong.

Balei ngi dei ban sum barabor ?

Ka snieh doh jong ngi ka don bun klur ki thliew syep kiba rit bad khah pñiañ pñiañ. Ka syep kaba mih na ka met jong ngi ka long kaba jakhlia: ka syep ka kthang mluh. Kumba ngi tip, ki jakhlia napoh ka met jong ngi ki mih noh shabar na ki thliew syep bad na kiwei kiwei de ki thliew ha ka met jong ngi. Ka syep ka iwkhong bad ka kylla tyngit. Lada ngim sum barabor ka tyngit kan set ia kine ki thliew syep jong ngi. Lada ka syep kam ioh ban mih shabar, u briew un shitom bad un pang.

Daci ngin sum ?

Ngi dei ban sum barabor da ka um syaid bad ka sabon. Ka um syaid ka pynum ia ka khlein kaba sct ia ki thliew syep. Kumba ngi la ong, ka syep ka mih shabar lang bad katte katne ka kynja khlein na ka met u briew. Ka sabon ruh ka pynum shuh shuh ia ka khlein bad ka tngit, bad ka um syaid ka sait phar phar ia ki na ka snich doh jong u briew. Ki khñiang jingpang ki roi ha ka jakhlia, la ha ka met briew ne hangno hangno. Ngim dei ban shah ia ki nongshun jong ngi ban shong ha ka met jong ngi. U briew uba leh khuid u kham lait shibun na ki jingpang ban ia u ta u briew uba lehsih.

Balei ba ngi dei ban kup ban sem khuid ?

Kam long kaba da myrtoi eh ban shu sum tang ka met haba ki jain pat kiba ngi phong ki long kiba tngit bad sma lati. Ngi shu pynkynmaw biang ba ha ki jain tngit ki shong ki khñiang jingpang. Ki ksi bad ki jynrein, ki khñiang kiba isaitmet, ki shait boi eh ha u briew uba lehsih. Ki jynrein ki dait bad ki pynat bylliang ia ka snich doh. Na kine ki jingat bylliang ki mih bun jaid ki prum ha ka snich doh. Da kynmaw ruh ba ia kito ki jaid jain kiba ngim long sait barabor, ngi dei ban thad ia ki man ka teng ha ka sngi khnang ba ki khñiang jingpang kin iap.

Balei ba ngi dei ban sleh khlieh ?

Lada ka khlieh jong ngi ka jakhlia u thyllieid un mih bad un rben bha. Une un dait bad pynshitom ia phi, bad u shñiuh ba usnnad jong phi un hap man ia ka sngi. Ki kti kin boi bad kin kha pylleng ha ki shñiuh bad phin tym ithuh shuh ia ki pylleng ksi bad u thyllieid. Haba ngi don ne boi ksi ka long ka dak jong ka jingjaipdeh bad jinglehsih. Phi lah ban pynduh ia ki ksi da kaba sleh khlieh da ka umphriang shatak, bad nangta sleh da ka sabon bad ka um kaba khuid.

Balei ba ngi dei ban leh khuid?

Namar ba ka jingleh khuid ka long ka rap ba kynja blei. Ka jinglong ba kynja blei kam ju shong ha ka met kaba lait jakhlia bad kaba jynrein. Phi kynmaw ne em ia ka jingiathuhkhana shaphang 'u Nongthang Rnga bad u Nongsait Jain.' Kine kim lah ban ia long lang ha ka juh ka jing namar, katba uwei u nang pynkhuid pynlieh, uta uwei pat u nang pynjong pyniakhlia. U briew uba leh khuid ha kiei kiei baroh u kham lait shibun na ki jingpang

Kumno ngin pynduh ia ki jynrein ?

Ki don bun jaid ki rukom kiba ngi lah ban pynduh ia kine ki khñiang kiba isaitmet sat. Sait bad pli jain barabor. Thad ia ki

jain kiba la phong bad kiba ym dei sait, shuwa ban khylliap bad thep noh ia ki. Kynmaw ba ka um thnam ka long ka nongpyniap khñiang kaba bha tam ia kiba duk bad kiba riewspah. ia ki bieit bad ki stad, ia kiba shong ha soi bad ha nongkyndong. Shet ia ki jain boi jynrein ha ka um thnam bad sot lut phar ia ki pylleng jynrein.

Ka long kaba shitom ban long uba khuid, hynrei ka jingmyntoi jong ka ka long kaba khiaw. Dei namar kata ba i mei i kwah ba ngan pynkhuid ia la ki kjat ki kti, ka khmat bad ki jain barabor. Ngan pyrshang ban kynmaw bha dngong shaphang kine kiei kiei kiba nga la pule ha **'Ka Sara Hygiene'** jong nga.

LYNNONG 17

KA SNIEH DOH JONG NGA

Katno syrtap ka snieh doh jong rga ka don ?

Ka snieh doh jong nga ka don ar syrtap.

(1) Ka snich kaba nabar eh ka long kaba stang bad ka bym don snam ne jingiohsngew.

(2) Ka syrtap kaba ar ka kham iben bad ka don snam bad jingiohsngew. Ia kane ka syrtap kaba ar ngi khot **'dohsaw.'** Lada phi suh pynpur na snep na snep jong ka snieh

doh kaba nalor eh da u thyrnia, ne u shiah sohmon, phin nym pang ne mih snam eiei. Hynrei lada phi leit pynpei sha ka snieh doh kaba ai, ka dohsaw, phin pang bad mih snam, namai ka don jingiasoh bad ka jabieng da ki thied kiba rit eh. Ka dohsaw, nalor ba ka long ka snep kaba rben, ka long ruh kaba jwat artat. Ka don bun ki pla ne ki tyndong syep kiba pei shaduh ka snieh doh kaba halor. Dei na kine ki tyndong, ne ki pla ba ka syep ka mih shabar ryngkat bad katto katne ka khlein jong ka met, khnang ban pynum ia ka snieh doh kaba nalor. Dei na kata ka daw, balei ba ka snieh doh kaba nalor eh kam tyrkhong ne pdang: ka um, ka phyinai itynnad bad ka syaid.

Kumba katno u briew u mih syep mih khlein shi sngi shi sngi ?

Ka jingmih syep bad mih khlein jong u briew ka shong eh ha ka jingshit jingkhriat ka jaka ba u shong, ne rukom jingtrei ba u trei. Hynrei haba shu ong antad, uwei uwei u briew u mih syep kumba saw pela heh ne, shi sngi shi sngi. Kumba ngi la ong, ka syep ka mih lang bad ka katto katne ka kynja khlein. Kane ka khlein haba ka ioh ban shong bad lang, ka iw jli bad iw lati. Kumta la dei ban ñiad phar phar ia ka syep ba kan nym rben ka khlein bad sma lati ka met. Katno kaba

khlem akoi ban pynsma syep ia kiwei pat, nalor ba ka long kaba pynsniew ia kiwei bad ia lade hi.

Lada ka syep bad ka khlein kim mih shabar, ki lah ban thaw jingpang ne prum ha ka snieh doh.

Kaei ka kam jong ka snieh doh ?

Kine ki snieh doh baroh ar syrtap ki iada ia ki bynta ba shapoh jong u briew baroh nalor ba ki don ka bor jingsngew ha ki. Da ka snieh doh ngi iohsngew ia ka jingshit, jingkhriat, jingkhain, jingjlih, ne sngewtynnad. Dei kine ki snieh doh baroh ar syrtap, kiba pyniyntih ia ka jingshit jingkhriat jong ka met. Ki khñiang ruh kim ioh ban shu rung beit beit sha ka met bad ka snam namar ba ka don ka snieh doh kaba khang ia ki.

Kumno ka snieh doh ka trei kam ?

Haba ka met ka shit eh na kaba trei jingtrei ka pynmih noh shabar ia ka syep. Kane ka syep ka pynthanda ia ka jingshit jong ka met. Phi kynmaw, ngi la ong, hapoh jong u briew ka don ka kynja ding ka bym don thyllieid ding satia, hynrei kaba pyn-hit pynsyaid ia u. Haba ka lyei kaba ngi ring mynsiem ka iashem bad ka snam ha ki tor, ka pynmih ia ka kynja jingthang na ka oxygen. U klongsnam pat u kynshait ia ka snam

khluit sha ka met baroh. Te, haba ka jingshit ha ka met ka duna, ka syep ruh ka duna. Kumta ka snieh doh ka iarap ban pynshit pynkhuiat ia ka met jong u briew. Lada ki thliew syep ki set, ka jingshit hapoh ka met kan jur bad u briew un ioh pang ne khieshoh.

Kumta, nga dei ban sumar ia ka snieh doh jong nga namar, nalor ba ka iada. pynsyaid bad pyntngen ia nga, ka pynitynnad bad pynbhabriew de. Khmih thuh ia ka snieh doh jong kine ki briew: Ka snieh doh jong kiba koit, ka pher na ka snieh doh jong kiba pang: kiba trei, na kiba shong suk: kiba ioh sngi ioh lyer, na kiba set pyrda set subani.

LYNNONG 17

KA JINGTREI BAD JINGIAI EHKAI

Phi la ju peit bishar ia ki mar sarang ?

Ki wait bad ki mohkhiew kiba ngim pyndonkam, ki sarang. Ki kor kiba ngim pyntrei ruh ki sarang. Kumta ruh ki dkhot met jong u briew ki eh, ki sti, ki tlot bad ki duh bor lada ngim pyndonkam ia ki. Ki tiar kiba ngi pyntrei bad sumar kim sarang bad ki bha. Ki kor ruh kiba ngi pyntrei bad ai umphniang kim leilei. Kumjuh ruh ki dkhot met jong ngi, khnang ba kin bha bad kin

khlain, ngi dei ban pyntrei bad bsa bha ia ki da ki jingbam kiba bha bad iadei. U briew uba trei, la, da ka met ne ka jabieng, u kham shait kham khlain ban ia u briew uba jaipdeh bad u bym trei eiei. Hynrei ngi dei ruh ban kynmaw ba kaba trei than ka pynrew bad pyntlot ia ka met kumjuh kum ka kor kaba shu trei sa trei baroh shisngi khlem sangeh.

Ngi myntoi aiu da kaba trei ?

Ka jingtrei kaba da ka met ka pynkhih ia ki thied ki jaw bad ki dohksah. Bad ngi kham ring mynsiem jylliew ruh artat sha ki tor. Ki tor ki ioh ia ka lyer kaba thymmai kham bun bad kham stet. Haba ka oxygen kaba ha ka lyer ka kham ioh ban rung kham bun, ka ioh lad ban kham pynkhuid ia ka snam bad kyrshan ia ka met. Ngi dei ban kynmaw barabor ba ka snam ka long **'Ka Wah Duid jong ka jingim.'** Kane ka dei ban long kaba bha bad kaba tuid barabor.

Haba phi march kai ha madan, ne puh kpei ha lyngkha, phi iohsngew ia ka jingtied kaba jur bad kaba stet ha ka shadem jong phi. Kumta, u klongsnam jong phi u kynshait snam kham bunsien sha ka met ban bsa jingbam thymmai sha ki bynta ki dkhot met jong phi baroh. Ka jingtrei te, bad ka jingialehkai ki pynmyntoi ia ka met jong phi.

Haba ngi ialehkai ne trei jingtrei, ngi syep. Ka jingmih jong ka syep ka iarap ban pynkhuid ia ka snam. Ka met ruh ka ioh ban kyntait noh ia ki jakhlia kiba don ha ka da kane ka rukom. Haba ka dpei ka lang bun eh ha ki dpei jong ngi, ka ding kam meh bha. Ngi bret noh ia ka dpei, namar kam iarap eiei shuh ia ka ding jong ngi. Kumta ruh ka met ka bret noh shabar ia ki dpei jong ka baroh haba ngi trei ne ialehkai.

Ka jingtrei bad ka jingialehkai ki pynbha ia ki doh jem jong ka met: u klongsnam u trei smat: ki tor ki iar bad ki ioh lyer thymmai; u dohnud u khih bad u iarap smat ha la ka kam tylliat jingbam; ka nierbah bad ki snier rit kim shong jaipdeh; ki khyllai ki trei bha ha kaba ring bad jiar ia ka um pynjhieh. Haba shu ong kyllum, haba trei jingtrei ne ialehkai, ki kor ki bor jong u briew baroh ki khih. Wat ka jabieng ruh ka trei stet phar phar ha kaba ai hukum ia ki dkhot met ban khih ban phai shane shatai. Ka jingtrei bad ka jingialehkai ki long kum ki shabuk ban pyntrei smat ia u masi ha ka jinglur.

Kiei kiba nga dei ban kynmaw haba nga trei ne ialehkai ?

Nga dei ban kynmaw ba ka jingtrei bad ka jinglehkai than ki pynsniew ia ka met ka

jong nga. Lada nga leh than, nga lah ban pang bad ban iap. Ngan ialehkai bad ngan trei khnang ba ngan ioh shibun ka **oxygen** na ka bynta ki tor jong nga. Ngan ialehkai bad trei khnang ba ki dohksah jong nga kin heh bad khlain. Ngan ialehkai bad trei khnang ba ka jabieng jong nga kan proh bad ba ka snam kan khuid ha ka met jong nga. Ngan ialehkai bad trei khnang ba ngan syep, bad ba ki bor tylliat jingbam jong nga kin khlain. Ngan kynmaw ba u khynnah uba shait ba khiah, u dei ban long uba smat, uba sting bad uba kohnguh ia ki aiñ jong ka jingkoit jingkhiah.

LYNNONG 19

KATTO KATNE SHAPHANG KI JINGPANG

Balei ba nga dei ban tip katto katne shaphang ki jingpang ?

Nga dei ban tip, namar ka jingpang bad ka jingiap kim ju burom ne map iano iano ruh. U syiem uba shong halor ka khet bad u mraw uba la set hapoh khrum, ki pang bad ki iap kumjuh hi. Uba stad bad uba bieit, uba bha bad uba sniew, uba riewspah bad uba duk, ki khyllung bad ki khynnah ki samla, ki rangbah bad ki tymmen, baroh ki pang bad ki iap. Shisha, da kaba tip katto katne

shaphang ki jingpang, ngam ong ba ngan nym pang ne iap shuh, hynrei kaba tip lypa ka long ka atiar kaba paka tam ban ialeh pyrshah ia kaba sniew. Namar kata, ka long kaba shong nia ia nga u khynnah ban tip bad ban sngewthuh katto katne shaphang ki jingpang.

Hangno ki wieh ki shong ?

Ki wieh ki shong ha ki snier. Ki im da kaba kjit ia ka snam kaba don ha ka biar jong ki snier jong nga. Ki wieh ki shait don eh ha ki briew kiba trei ba ktah ha ka khyndew. U briew uba boi wieh u stem ka khmat bad u duna snam. U tlot bad um lah trei shitom. Ki wieh ki roi da kaba kha pylleng hapeh ki snier jong ngi. Kine ki pylleng ki mih noh shabar haba ngi leit khyndew. Kine ki pylleng pat ki ioh lad ban her bad dambit ha ki jhur ki jheb. Namar kata, ngi dei ban sumar bha haba ngi bam 'hur im. Kumta, u briew uba don wieh, u ber wieh kylleng da ka jingleit khyndew jong u. Kane ruh ka long kawei na ki daw balei ba ngim dei ban leit khyndew thala ha shnong ha thaw, lait tang ha kito ki jaka ba la tih thliew ne buh kyrpang hi.

Kumno ngin lait na ki wieh ?

Ki doctor ki long kiba stad shaphang kane ka kam. Tang shu suh ne kynruh ka

kpoh, leit pyni shisyndon sha ki doctor. Ki kmie ki kpa jong phi kin thied dawai wieh na ki doctor kat kum ka rta jong phi. Iathuh ha la ki kmie ki kpa haba mih wieh haba phi leit khyndew. Kin sa wad dawai ia phi. Ka dawai wieh ka long ka kynja bih, namar kata, ngim dei ban shu dih thala khlem ka jingtip ki doctor: dei ki doctor ki ban bthah ia phi kumno ban dih dawai wieh.

Balei ba ngi dei ban pynduh ia ki wieh ?

Ngi dei ban pynduh ia ki, namar ki long ki nongshun jong ngi. Ki dih noh ia ka snam jong ngi kaba don ha ki snier. Ngi tip ba ka snam ka long ka **'Wahduid jong ka jingim jong ngi.'** Ka jingbam kaba bha kaba ngi bam, ki nang ioh nyngkong kine ki wieh ban bam hun, bad ynda ki la heh bad la khlain, kin pynsuh kpoh bad pyntlot ia ngi.

Phi tip uei u Niang Raitliang ?

U ñiang raitliang u long u kynja wieh lyngknap kum ka khlieh star. Don kiba khot ñiang star ia u. Une u shong bad u im ha ki snier kumjuh kum u wieh pyllon. Une ruh u pynshitom bad pyntlot ia u briew ha ka rukom ba um sngewthuh. U wieh pyllon u jrong tang kumba shitda tam ne, hynmei, une pat, da ki pruh. Une u mih lang bad ka jingleit khyndew ha ki lyngkhot lyngkhot.

Lada phi iohi ba ki don kum kine ki khñiang lyngknap kiba lieh haba phi leit khyndew. iathuh shisyndon ha la ki kmie ki kpa. Kin leit pan dawai na ki doctor. Wat ju lehrain ne sheptieng ban iathuh ha la ki kmie ki kpa ia la ka jingpang, khnang ba kin ioh phah sumar ia phi ha ki doctor kiba stad naduh ba sdang ba phin koit kloi. Kynmaw ho, ba ki khynnah kiba pang kim ju ioh ban mih shabar, ne ialehkai bad la ki para khynnah. Kumta iathuh kloi kloi khnang ba phin koit kloi.

Kaci ka Khieshoh ne ka Rih ?

Ka long ka kynja jingpang kaba la pynmih da ki kynja khñiang jingpang. Ki riew don khieshoh ki don u khlab uba heh ha ka liang kadiang jong ka nierbah. U khlab u nangheh nangheh lada ngim ioh dawai bad jingsumar na ki doctor. U riew don khlab u tlot bad um lah trei jingtrei shibun. Haba u briew u khieshoh, u khynñiuh lane u shit ka met kumba thang: ki khmat jong u ki saw: u shlang bad u thrang um khait khait. Dei ban phah sumar ha u doctor, namar, ki ong kiba tip, "ka khieshoh ka long ka kmie jong kiba bun jaid ki jingpang" ha ka met briew, bad ka kha rukom rukom ki jingpang kiba mynsaw eh. Da kynmaw bha ho, ba ka khieshoh ka long ka 'kmie jong kiba bun

kiwei pat ki jingpang.' Dei ban pynduh ia ka tang shu sdang.

Ki khñiang khieshoh ki shait shong kum naei ?

Kine ki khñiang ki kham shait shong eh ha u skain pyrjong. Haba u dait ia u briew uba shong khieshoh, ki khñiang khieshoh kiba na ka met uta u briew, ki im hapoh ka met jong u. Nangta pat, ynda u leit dait ia kiwei pat ki briew, kita ki khñiang khieshoh ki mih na u, bad ki leit rung sha ka snam jong uta u briew uba u la dait thymmai. Kumta ki khñiang jingpang ki leit na kawei ka met sha kawei pat da ka jingdait jong u skain pyrjong.

U skain pyrjong u pynbytiar bad dait buid haba u kynthah. Haba dem ha ka kynroh, u pynkhie la ka met bad u kyrjaw la ki kjat. Haba la pyndum ia ka kamra, u her bad u siaw sat syllang bad dom riang kumno-re. Don ki jaid briew ki bym nang ban iohthiah tang na ka jingbytiar ka jingpah jong u.

Kumno u skaiñ pyrjong u kha pylleng ?

Phi la ju iohi ia u ñiang kynthah um? Une u mih na u khñiang uba shong hapoh um. U mih napoh um bad u dem ha u maw: suki, ynda ka snep ka la tyrkhong, u pait na ka khlieh bad u mih shabar ha ka dur jong u khñiang uba jrong. Hadien kumba shiteng

kynta ne, u ksaid, u kyan bad ki mih ki sner jong u na ki krung, bad u pyiar ia ka ban her. Hynrei u skaiñ pyrjong pat u kha pylleng ha ki um kyndong kynshrot kiba lang, kum ha ki tin jot tin pei, ne ki ktieh ki ahor. Ha ki um kiba syaid, kine ki pylleng ki long khun tang hapdeng 7 ne 8 sngi. Haba u dang ksaiñ u pynmih tang i khmut luta sha sla um ban ring lyei, katba ka met jong u pat ka sah shapoh um. Hadien kumba 7 ne 8 sngi pat, ynda u la heh bad khlain ki sner, u mih sha sla um bad u her kylleng.

Kumno ki pynduh ia u ?

Haba ka skaiñ pyrjong kynthei ka kha pylleng ha ki jaka kiba don dohkha, shalynnai dohthli, kine ki bam ia ki pylleng bad ki ksaiñ pyrjong. Namar kata, ka skaiñ kynthei kam ju kham sngewbha ban kha pylleng ha ki jaka ba ka um ka tuid bad ba don ki kha rit.

Ki Sorkar bad ki Nongsynshar jong ngi ki lah eh ban iarap ha kaba pynduh ia u skain pyrjong da ki bun rukom. Kawei ka long da kaba prat pynkhuid ia ka shnong ka thaw bad kaba synreit dawai shisien arsien shitaiew ia ki jaka ktieh bad jaka sañium. Ha ka Thma Bah ki synreit dawai da ki liengsuin ia ki jaka shong khñiang jingpang, khnang ba ki shipai kin lait na ka khieshoh. Lada lah ban leh kumta ha ka por thma, ngim artatien ba lah

ch ban leh ruh ha ka por suk pyrthei.

Kumno ngin iada na u Niangthylliew ?

Phi la ju iohi ia ki iingsohbroh ha ka khmat ki briew? Kito ki long ki dienjat jong u niangthylliew. Ia u niangthylliew lah ban iada da kaba tika. Phi la ju iohi ia u rongtika? Ong ia ki kmie ki kpa jong phi ban khot ia u ban tika ia phi shisyndon. Ki ong, dei ban tika shisien man la ka hyariew ne hynñiew snem. Hadien kata la dei pa la dei ban phah tika pat. Hynrei haba u don u niangthylliew ha shnong ha thaw, dei ban shah tika bran bran : kam pher mynno phi shah tika khadduh (ong ki briew kiba tip shaphang kane ka kam). Kane ka jingpang ka long kaba iabit eh. Ki rangbah shnong ki ju khang shnong haba don kum kane ka jingpang ha shnong. Kim kwah ba kan pur kane ka jingpang, bad ki pyntip kloi klei sha ki doctor.

Ngi dei ban tika khamtam eh ia ki khyllung bad ki khynnah namar u niangthylliew u shait kem eh ia ki. Ki kmie ki kpa ki dei ban kynmaw ban pyn leh bein ia la ki khun da kaba shu iehnoh ia ki kumto khlem tika. Ki khun jong ki, ki lah ban iap, ne snier dur ei kha ma kha baroh shi ryta, tang namar ka jingbieit bad bym suidniew jong ki. Ki ong, ba dei ban phah tika ia i khyllung shuwa ba in dap san bnai la don ne ym don ñiangthylliew

ha shnong. Ngim dei ban pyniap, ne pynsohbroh la ki khun. Ngi kwah ba baroh ki khun jong ngi kin long kiba bhabriew.

Ki riewstad ki la shem ia kane ka buit ban iada na u ñiangthylliew. Ki doctor bad ki rangbah shnong ki kwah ba ngin tika baroh. Ngim dei ban ialeh pyrshah ia ki; ngin kohnguh ia ka jingong bad jingpyni buit jong ki na ka bynta ka jingbha la ki khun ki ksiew.

Kumno u skaiñ ing u pynsniew ia ka bam ka dih jong ngi ?

Ka dur bad ka akor jong u skaiñ ïng ka long kaba rsih sat. U don ki thapniang; ia ka met bad ki kjat jong u la sop da ki shñiuh kiba rit eh. U her shane shatai bad u shait dem eh ha ka jakhlia bad ki pyut ki pyar. Ynda u la lah dem ha kine ki jaka ba jakhlia bad ba don khñiang, u wan iaid swari halor ki phang ja, ki khuri dih sha, ki khiew ki siang bad ka ja ka dohkha, ne ki kpu ki skam jong ngi. Ki sopjat shñiuh jong u ki dap da ki jakhlia jong ka eit, ka doh pyut, ka um jakhlia bad ki phngit ki phngar jingpang laiphew ka jaid. U bam da ka pyut bad ka jakhlia. Ynda u la kdang u wan iaid swari halor u ruti ne ka ja jong ngi. Nangta, u prie da ka pyut bad u iuh da ki kjat ba sop jakhlia. Tang ban shu pyrkhat ba u prie ruh, ka la biang ban

pynioh pang ia kiba bun kiba sngewthuh. U long uba pynsniew shibun eh. Haba u leit bam ne leit iuh ia ka jingleit khyndew jong uba pang pynhiar suhot, u wan ber pat ia kita ki khñiang sha ki jingbam jong ngi. Ia une u dakait dei ban pynduh syndon, lada lah, na ki ïng ki sem jong ngi.

Dei ban set ia ki jingbam baroh ha ki almari jar nar, ne ki shang bad ki khiew kiba la tap bha. Wat leit thied jingbam lano lano ruh na uto u briew uba thad ang-ang ia la ki jingbam bad jingdie khlem da tap na u pui-pui bad ki skaiñ. Ki jingbam ki bym shym la tap ki long kiba mynsaw eh ban bam. Ko hep, wat ia thied ne bam ia ki jingbam kiba ym shym tap. Khmih, ioh haba phi leit thied jingbam ban bam, phi leit thied pynban da ki khniang jingpang ki ban bam pynban ia ka jingim jong phi.

Ha ki nongbah bad ki sor, ki Sorkar bad ki rangbah ki bniah shibun shaphang kane. Dei ban da tap bad sumar bha ia ki kynja jingbam baroh, la kiba die ne kiba thied, na u skaiñ bad ki nongshun jong ngi.

Ki don bun jaid ki kynja jingpang bad jingsumar kiba phi dei ban tip, hynrei phin sa nang tip shuh shuh katba phi nang san nang rangbah.

LYNNONG 20

KATTO KATNE KILI KIHI KIBA NGA DEI BAN KYNMAW

Balei ba nga dei ban spel bad kynmaw ia ki Aiñ jong ka Jingkoit-Jingkhiah ?

Ka mariang ka dap da ki aiñ ki bym ju kylla bad ki bym ju burom iano iano ruh. Ki jingpynlong jong U Blei baroh ki don la ki jong ki jong ki Aiñ ki Kanun. Lada ngam tip bad kohnguh ia ki, ngan shitom. Nga tip ba lada ngan kynjat pyrshah ia u maw, ka kjat jong nga kan pang. Lada nga iuh ia u thyrnia ne u shuah, kin thar ia nga. Kam pher, la nga tip ne ngam tip, ki te kin thar ia nga. U thyrnia un nym map ia nga, wat lada ngam leh khnang: un dung ia nga: kata ka long ka Aiñ., Lada nga ot ia ka kti jong nga, ka snam kan mih bad ngan pang, lada nga leh ne ngam leh khnang ia kata. Kata ka long ka Kanun jong ka Mariang. Ki Aiñ ki Kanun jong ka Mariang, namar kata. kim ju burom iano iano. Ym don riewspah, ym don riewduk ha khmat jong ka, ka trei salonsar ha baroh. Khlem ñiew shiliang khmat iano iano. Kam ju map ia u khynnah skul, ne u nonghikai uba ialch pyrshah. Te, dei namar kata ka daw kein, balei ba nga dei ban minot **bad kynmaw synñia sngi ia kine ki Ain harum.**

(A) Shaphang ka bam ka dih

1. Ngan bam suki bad da ktha bha.
2. Ngan bam ki jingbam kiba bha: Ngan nym bam than.
3. Ngan shongthait shi poi tang shu lah bam.
4. Ngan dih da ka um kaba la shet: Ngan da tap ia ki um bam baroh.
5. Ngan pynkynmaw ia i mei ban ai dawai wieh ia nga shisien shisnem.
6. Ngan nym dih lang na kajuh ka khuri: Ngan sait bha ia ka tang shu lah.
7. Ngan bam ngan dih ha ka por kaba biang.

(B) Shaphang kaba ring bad pynhiar mynsiem

1. Barabor ngan ring bad pynhiar mynsiem na ka khmut.
2. Ngan dih bad bam ia ka lyer kaba khuid.
3. Ngan nym tap op haba nga thiah, namar ka lyer khuid ka pynbha ia ka snam.
4. Ngan nym ring mynsiem ia ka jynhaw jong kiwei.
5. Ngan nym jynhaw ha ka khmut ne shyntur jong kiwei.

6. Ngan plie ia ki kamra haba bun briew ba kan wan ka lyer khuid.
7. Ngan kiar na ki lyer sboh bad ki lyer pyut.

(K) Shaphang kaba sumar ia ka met

1. Ngan sum baraboi da ka um syaid.
2. Ngan bta khmat, sum kjat, thet kti, tang shu khie bad shuwa ba ngan leit sha la ka kam.
3. Ngan kyrshut bniat bad kynruh ktien tang shu khie bad shuwa ban thiah.
4. Ngan ot ia ki tyrsim kti bad kjat shisien shi taiew.
5. Ngan nym khlong eitkor da ki tiar kiba nep bad ba eh.
6. Ngan pynkynmaw ia i mei ban phah tika ia nga shisien 6 ne 7 snem, bad ha kano kano ka por tang shu iohsngew ba don ka jingpang ñiangthylliew ha shnong.
7. Ngan ñiad ia ka syep haba ka mih: Ngan pli sopti haba ki jhieh.
8. Ngan pynsyaid ia ka kpoh.
9. Ngan nym pynsniew ia ki khmat da kaba peit ha kiei kiei kiba phyrnai eh ha ka sngi.
10. Ngan pule ha ka sharak bad jingshai kaba bha.

11. Ngan nym shah ia ki khmat ha ka tdem
12 Ngan nym ia kyrsum bad kiba prum, kiba pang khmat bad ki nongpang.

(D) Shaphang ki jingmlien

1 Ngan ialehkai bad trei jingtrei da ka por.
2. Ngan thiah dang shai bad khie dang step man la ka sngi.
3. Ngan thiah hapoh ka musari, lada i mei bad i papa kin thied musari ia nga.
4. Ngan shet ia ki jain jong nga kiba don jynreiñ ha ka um thnam.
5. Ngan iathuh ha i mei bad i papa haba nga sngew ñiun ne pang.
6. Ngan kohnguh ia ki nonghikai bad ki kmie ki kpa jong nga.

(E) Shaphang ki jingmlien ha shnong ha thaw

1. Ngan nym biah ne kyrkhah thala ha lynti ha syngkien.
2. Ngan nym leit pynjhieh ha lynti ha syngkien: ka long ka akor kaba sniew eh.
3. Ngan nym leit khyndew ha ki lynti, ne rud lynti shnong, ioh nga ber jingpang sha kiwei.

4. Ngan nym thied jingbam na ki bym tap ia ki jingbam bad kiba shah ia ki pui-pui bad ki skain ban her bad ban dem: Lah kaba duh.
5. Ngan pyrshang ban tyllup ia ki khiew bad ki tin jot ba u skain pyrjong un nym ioh kha pylleng. U long u nongshun jong ngi baroh.
6. Ngan nym shah ia ki masi ki blang bad ki sniang jong nga ban pynsniew ia ki lynti bad ka um bam um dih jong ka shnong.
7. Ngan iaid ngan ieng don akor man la ka sngi; khuid ha ki ktien, khuid ha ki kam, khuid ha ka met, khuid ha ki jain bad khuid ha ka jinglong jingim jong nga baroh.

Khadduh khadwai, kynmaw, ko hep, ba ka jabieng kaba proh ka shong hapoh ka met kaba khlain. Kynmaw ba ka **'Hygiene,'** ne **'Ka Lei Khiahkrat'** ka pyrta shnong da ka ktien kaba jam eh, ba baroh ngi dei ban long ki khun Khasi Pnar kiba khlain bad kiba khara ka met bad ka jinglong kum ki kthaw ki kiaw kulong jong ngi hyndai.

Im shong prah shong shang!

La kine ki Kot Khasi na ka bynta ki nhynnah Skul ha kylleng ka Ri lah ban ich beit na :—

MRS. PRIMROSE GATPHOH,
"Meirilang", Jaiaw Langsning,
Shillong-2.

PRIMARY SCHOOLS :

		Rs. P.
1.	Ka Kot Nyngkong: (Pre-Primer) "Ki Khlur Rit" (Da u Primrose Gatphoh) ..	0. 50
2.	Khasi Primer : Class "A" "Ki Sim Rit" (Da u Primrose Gatphoh)	0. 60
3.	Khasi Reader: Class "I" "Tuta ai Khaw" (Da u Primrose Gatphoh)	0. 90
4.	Khasi Reader : Class II · "U Nongrep" (Da u Primrose Gatphoh) .. .	1. 25
5.	**Ki Khasi Nursery Rhymes & Ki Poetry Rit** Classes I, II & III (Da u Primrose Gatphoh)	1. 00
6.	**Ki Sara Hygiene Class I, II & III** (Da u Primrose Gatphoh)	1. 25
7.	Ka "**Anglo-Khasi Primer II & III** (Da u Mondon Bareh)	1. 00

MIDDLE ENGLISH & HIGH SCHOOLS :

8.	Ka Jingim u Trai Jong Ngi (Da u Soso Tham)	1. 00
9.	Ka '**Duitara Ksiar**' (Khasi Poetry) (Da u Soso Tham)	2. 25
10.	Ki "**Phawar U Aesop**" (Da u Soso Tham)	2. 25
11.	Ka "**Hygiene**" na ka bynta ki Middle English (Da u Dr. D. Hynniewta & u P. Gatphoh) ...	3. 00
12.	**Ki Umjer Ksiar** (Da u P. Gatphoh) .	3. 00
13.	**Ki Khanatang & U Sier Lapalang** (Da u Primrose Gatphoh)	3. 00

COLLEGES :

14.	**Ki Sngi ba Rim u Hynniew Tren** (S. Tham)	2. 50
15.	**Sawdong ka Lyngwiar Dpei** (P. Gatphoh) ..	3. 00
16.	**Ka Jingruwai shaphang U Sier Lapalang** (For College Students) & Ki Notes (P. Gatphoh) ..	[illegible]

KIWEI PAT

17.	**Ka Kot Skout** (Da u Primrose Gatphoh) ..	[illegible]